UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01622703 5

В. БУДЗИНОВСКИЙ

НАШІ ГЕТЬМАНИ

DK
508
.75
B84
1907
c.1
ROBA

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by
Mrs. Hlynka

Наші гетьмани.

написав

Вячеслав Будзиновский.

UKRAINIAN BOOK STORE
10348 - 101st ST.
EDMONTON, ALTA.

Львів.
НАКЛАДОМ АВТОРА.
1907.

DK
508
.75
B84
1907

„Друкарня Удїлова". Львів, Коперника ч. 20.

Вступ.

Кого руский народ називав гетьманом?

Від Богдана Хмельницкого, т. є. від 1648 року гетьманом називано у нас володарів України, так як в часах рускої держави називано їх князями.

Що називано Україною?

Україною називано руский край по обох сторонах Днїпра від устя Припетї до Днїпра по правім а Сожі по лївім боцї, аж до устя Тясмина по правім, а Орелї по лївім боцї Днїпра. Україна обіймала теперішні ґубернії: київску, чернигівску і полуднево-східну частину подільскої; за польских часів воєводства: брацлавске, київске, чернигівске.

Яка була власть українських гетьманів від Б. Хмельницкого?

Почавши від Б. Хмельницкого в руках гетьмана України була передусїм начальна власть над усїм українським козацтвом. Даль-

ше, в його руках і в руках підчиненої йому старшини була начальна власть над судівництвом на Україні, в його руках була скарбовість і адмінїстрация України. Гетьман репрезентував також і заступав Україну на зверх, перед чужими державами.

Як велика була в самім краю власть гетьманів?

Власть гетьманів України була в краю більша, нїж власть президентів теперішних республїк, нїж власть монархів теперішних конституцийних держав, а на всякий случай більша, нїж в Польщи власть польских королїв. Польський король не мав в Польщи таких прав, такої власти і такої сили, якими на Україні були права власть і сила українських гетьманів.

Чим була обмежена власть українських гетьманів?

Власть українських гетьманів обмежували: ухвали ради старшини козацкої, ухвали ради всего війска козацкого і ухвали „чорної“ ради, в котрій брав участь весь народ України (о скілько зійшов ся на нараду). Ті самі ради вибирали і скидали гетьманів.

Власть гетьманів обмежували єще ті держави, від котрих була зависима сама Україна. Зависимість українських гетьманів від посторонних держав бувала так великою, як великою була зависимість самої України від тих держав.

Чи перед Б. Хмельницким були на Україні гетьмани?

Перед Богданом Хмельницким були на Україні люди, що називали себе гетьманами

і народ їх так називав. Однак не були вони гетьманами України, бо власть в невійскових справах на Україні була не в руках „гетьманів“, тілько в руках польских урядів. Перед Богданом Хмельницким, коли Україна була єще польскою провінциєю, наш народ називав гетьманами тих начальних комендантів козацкого війска, котрих козаки сами вибрали собі. Урядово такий командат називав ся „старшим“. Перед Богданом Хмельницким козацкі „гетьмани“ не були володарями України і не мали власти над цілим народом України. Перед Б. Хмельницким українські „гетьмани“ мали власть тілько над козацким війском на Україні. І то не над усім війском козацким мали вони власть. Ті „гетьмани“ перед Хмельницким мали власть тілько над тим війском, котре підчинило ся їх команді. Бувало так, що часть війска мала одного „старшого“, а инша часть иншого. В той спосіб могли бути побіч себе два або й три „старші“, два або й три „гетьмани“. Перед Богданом Хмельницким був тілько оден такий старший козацкого війска, котрого власть признавало усе козацтво України. Тілько оден був такий, котрий не тілько мав власть над усім козацким війском України, але також, чуючи свою силу, мішав ся у невійскові справи України та рішав їх против волі Польщи. Тим старшим був Петро Конашевич Сагайдачний. Як всіх инших старших українського козацтва, так і Сагайдачного народ називав гетьманом. При Сагайдачнім лишила ся та назва і ми його не називаємо старшим, але таки гетьманом. Всеж таки Сагайдачний єще не був гетьманом України, бо Україна була тоді власностию Польщи і в руках польского уряду. Сагайдачний був лише гетьманом

українського козацтва. Ті команданти українських козаків, ті старші козацких військ на Україні, котрі були по Сагайдачнім а перед Богданом Хмельницким, вже не мають права називати ся гетьманами, хоч би лише козацького війска. Як їх називано гетьманами, то се була така привичка, ось як би нині, що, приміром, ґеометру називають інжинїром, або студента академіком.

Чи українські гетьмани були також гетьманами війска запорозкого?

Українське козацтво називало себе військом запорозким, а українські гетьмани: гетьманами всего війска запорозкого. Вони до такої назви не мали права, бо українське козацтво не було військом запорозким, гетьмани України не мали власти над Запорожем ні над запорозким козацтвом. Вони тілько називали себе запорозкими, але запорозкими не були.

Що було козацтво запорозке, а що українське?

Запорозке козацтво було на Запорожу, себ то в краю на полудне від України аж по Крим, а українське на Україні. На Запорожу всї були козаками, хто лиш тілько міг носити збрую, а на Україні козаками були тілько ті, що хотїли козакувати, ті, що взяли ся до воєнного ремесла, так як швець робить своє шевске ремесло. На Запорожу кождий мужчина був цїле своє житє козаком, як довго жив на Запорожу, а на Україні козак був козаком так довго, як довго козакованє не навкучилось йому. На Запорожу весь народ був козацтвом, а на Україні козацтво було тілько одним станом народу. (Иншими

станами були: хлопство, шляхта, духовенство). На Запорожу був тілько оден стан народу: стан козацкий.

Єще була одна, дуже велика ріжниця між Запорожем і запорозкими козаками, а Україною і козаками українськими. Україна була краєм, що по упадку рускої держави аж до унії Литви з Польщию, творив разом з Литвою одну державу: литовско-руску. Запороже до Литви не належало. Його єще в половині X. віку забрали від киівскої держави Печенїги, котрі таки усадовились в забранім краю. З тої пори чорноморскі степи по обох боках долїшного Днїпра (пізнїйше Запороже) заселяють ріжні орди войовничих кочовиків. Послїдною ордою, що сидїла (разом з місцевими Русинами) на землях Запорожа, були Татари. В другій половині XIV. віку татари уступають з над Днїпра і опановують Крим, де засновують свою державу. В той спосіб край по обох сторонах Днїпра аж по Крим (Запороже) лишив ся в руках Русинів, котрі там жили єще перед сотками лїт, а відтак між Татарами і з Татарами. В 1363 р. литовско-руский князь Ольґерд розгромив був Татарів і пригорнув до своєї держави Киівщину і Поділє. Запороже не увійшло в склад литовско-рускої держави, воно лишилось вільним краєм.

В 1569 р., коли Польща заключила з Литвою унїю, відобрала від Литви всї її рускі землї і прилучила до Польщи. Від тої пори Україна була власностию польскої держави. В наслїдок того народ України був польским підданим. Через те козацтво України було під Польщию і під польскими властями. Запорожа Польща не забрала, тож козаки Запорожа були вільними горожанами вільної

держави, а козаки України були, аж до повстаня Хмельницкого, підданими Польщи.

Чому українське козацтво називало себе „військом запорозким“ і чому українські гетьмани писали ся гетьманами „війска запорозкого“?

Майже кождий український козак жив якийсь час на Запорожу і служив в запорозкім війску. Сїч, столиця Запорожа була як би воєнню школою, в котрій українські козаки учили ся воєнного ремесла. Українські козаки ішли також на Запороже тому, щоби разом з запорозкими козаками ходити походом на Татар та Турків. Як довго український козак був на Запорожу, так довго він був правдивим Запорожцем. Коли-ж він вернув на Україну, то йому тяжко було розстати ся з тою славною та почетною назвою запорозкого козака; він звав себе дальше Запорожцем, хоч він був Запорожцем — кажучи по нашому — абшитованим. Майже всї українські козаки, а рішучо всї визначнїйші, відбули свою школу воєнну на Запорожу. Не диво, що цїле українське козацтво звало себе „військом запорозким“, хоч воно ним не було.

З тої самої причини гетьмани України звали себе гетьманами війска запорозкого, а то тим більше, що кождий з українських гетьманів був передтим на Запорожу, був кошовим отаманом запорозкого війска і доперва вернувши на Україну з Запорожа, добивав ся гетьманьства над українськими козаками.

Єще була одна причина, чому українські гетьмани називали себе гетьманами війска запорозкого. Причина була тота, що запорозке війско, в котрім все було дуже бо-

гато Українців, опікувало ся Україною і помагало українським козакам в їх борбі з Польщию. Супротив того, що на Україні, під оком польских властий і під оком польских ґарнізонів військових, українським козакам тяжко буко орґанізуватись до борби в більші військові віддїли, вони ішли на Запороже, збирались там, при помочи Запорожців орґанізувались і вибирали собі старшого, котрого звали гетьманом. Таким гетьманом тих віддїлів козацких, що мали вдерти ся з Запорожа в границї польскої держави, щоби потягнути за собою решту українського козацтва до війни з Польщию, ставав звичайно якийсь старшина Запорожців. Часами й самі Запорожцї вибирали його старшим („гетьманом“) для українських козаків. Через те й ті старші, ті „гетьмани“ Українців звали себе гетьманами „запорозкого“ війска. Майже всї ті нїби гетьмани, а пізнїйше і справжнї гетьмани України приходили на гетьманьство з Запорожа. Такими були: Косиньский, Наливайко, Саґайдачний, Жмайно, Хмельницкий і инші.

Першого гетьмана, не тілько всего козацтва українського, але і цїлої України, Б. Хмельницкого вибрали гетьманом, не для себе, але для України — Запорожцї, згодивши ся іти війною на Польщу тогди, коли Хмельницкий прийшов до них і сказав, що він вже приготовив до повстаня українське козацтво. Часами, як на Україні вибирано нового гетьмана, то Запорожцї приходили навіть аж на Україну і рішали о виборі гетьмана для України. Від Богдана Хмельницкого вже всї гетьмани України підписували себе гетьманами війска запорозкого, хоч Запорожцї не були під їх властию, бо мали власну, нї відкого независиму старшину в Сїчи.

Запорожцї не противили ся такому титулови українських гетьманів лише тогди, коли годили ся на полїтику українського гетьмана і коли помагаючи йому в війні, давали йому своє військо. Як гетьман України ґаздував на Україні так, що се Запорожцям не подобало ся, то вони протестували против його титулу і питали його: „яким правом ти підписуєш ся гетьманом з а п о р о з к о г о війска, коли ти над Запорожем і Запорожцями не маєш нїякої власти нї сили?“

Яку-ж вартість мав для України титул її гетьмана?

Титул: „гетьман війска з а п о р о з к о г о“ мав для гетьмана України таку вартість, яку має взагалї всякий гоноровий титул. Такі самі титули маємо і нинї. В Австриї маємо безлїч „гофратів“, себто дорадників цїсарского двора, хоч цїсарский двір нїколи їх о пораду не питає. Цїсар Австриї підписує ся королем Єрусалиму, великим князем Тоскани і т. д., хоч в Єрусалимі, нї в Тоскані нїякої власти не має.

Титул Запорожця був взагалї так почетний, що при самім кінци житя Запорожа, коли то Росия і на тім клаптику вольної землї рускої станула своєю ногою, то росийскі маґнати і великі ґенерали просили Сїчовиків, щоби вони їх приписували до Запорожцїв. В той спосіб ті панове, хоч не були Запорожцями, анї навіть козаками, були горді, що їм позволено зватись „запорозким козаком“. Таким почетним Запорожцем був, приміром, князь Патьомкін.

Звідки взяли ся на Україні і на Запорожу козаки?

Одних і других козаків виховали нам Татари.

Народ Запорожа виховав ся на козаків через спільне житє між Татарами і з Татарами в XIII. і XIV. в. Доперва в другій половині XV. в., коли кримскі Татари зачали нападати на Україну, козацкі звичаї на Запорожу підтержувала борба з Татарами.

Українське козацтво виховало ся з одиниць населеня України через борбу з Татарами. До скорого розвою козацтва на Україні причинило ся головно се, що в сусїдстві України був край козацкий — Запороже, де Українцї мали добру школу військову.

Весь народ Запорожа покозачив ся таким способом, що сю полудневу степову часть княжої Руси опанували були в X. віцї орди Азиятів і разом з руским населенєм жили на тих, відірваних від рускої держави землях. Зразу були се орди Печенїгів, потому Торків а відтак Половців. Хоч ті орди нищили ту руску землю, що лишила ся під рускими князями, Запорожцї (вони тодї так єще не називались) жили в згодї з своїми панами — бо мусїли. Доперва коли з Азиї прийшла нова орда, орда татарска і натисла на Половців, Запорожцї, не знаючи, що рускі князї прийшли помагати Половцям, получили ся з Татарами. Татари при помочи Запорожців побили і знищили половецку орду над рікою Калкою в р. 1223. З того вийшло таке, що на запорозких степах, замість Половців, розсїли ся Татари. Татари жили на тих степах разом з своїми союзниками Запорожцями в як найлїпшій згодї.

У Татарів були козаки. Козаком називали Татари легкого їздця. Козак у Татарів значить тілько, що легко узброєний член орди

— ординець. Живучи два віки між Татарами і під татарскою зверхностию, Запорожці завели у себе ріжні татарскі назви. Всї Запорожцї були легко узброєними ординцями, отже назвали себе по татарски: „козаками". Майже всї уряди і достоїньства, котрі позаводили у себе на татарский лад, також поназивали татарскими іменами; позаводили також у себе богато татарских порядків і звичаїв. В XV віцї Татари покинули степи Запорожа і усадовили ся на Кримі та найблизшій до Криму частинї чорноморских степів. Запорожцї, котрі покозачились в часї своєї дружби і спільного пожитя з Татарами, лишили ся тепер панами запорозкої землї і зачали органїзувати самостійну військову державу. Свого воєнного ремесла не покинули; жаден Запорожець не кидав, поки здоров був, шаблї в кут, бо в другій половинї XV. віку попсувала ся їх приязнь з Татарами. Татари стали безпреривно нападати на рускі землї, а Запорожцї стали ся їх найзавзятїйшими оборонцями.

Можливо, що і на Українї, особливо в полудневій її части, в сусїдстві Запорожа, початки козацтва творять ся під впливом татарского пановзня. Народ, що сидїв на граници рускої держави, нерадо терпів над собою власть князїв. В XIII віцї пограничні Русини над Богом, Болоховцї, Чернятинцї завзято борють ся з князями і при помочи Татар виломлюють ся з під княжої власти. Се, може, батьки українського козацтва.

Кримска орда, котра довгий час жила в згодї з литовско-рускою державою, стаєсь в 80-их роках XV віку ворогом Польщи і Литви, а терпить на тім Україна, бо вона була частию Литви і через Україну йшла дорога на Литву

і Польщу. Від хвилї зірваня приязни між Литвою а Кримом, Україна терпить нелиш від більших воєнних походів Татар; по Україні вештають ся більші і менші ватаги татарскі. Вони заганялись в нашу країну на рабунок і на польованє; полювали на людий, щоби брати за них окуп, або спродавати в неволю.

Литовске правительство не журилось полудневою окраїною держави, і не держало там сильних ґарнізонів військових, щоби здержувати татарскі рабункові напади і польованя на людий. Населенє полудневих степів українських мусїло само боронити ся; кождий міщанин чи хлоп мусїв бути все узброєний і все готовий до оборони перед нападом татарских рабівників. З часом ті з населеня, котрі мали більше лицарску вдачу і воєвничого духа, взяли собі ту борбу з Татарами за ремесло. Вони збирали ся в дружини і боронили людскі оселї перед нападами Татар, а як не було нападів, то самі вибирались на „промисл“, на рабунок і польованє. Як Татари нападали на українські оселї, так вони нападали на татарскі оселї і кочовища. Коротко— вони козакували. Відси їх назва: „козаки“.

Єще перед литовско - польскою унїєю, коли Україна належала до Литви, литовске правительство намірялo зорґанїзувати часть козаків в службі держави, щоби з них зробити державне військо (в роках 1524, 1533, 1541), але з тих заходів нїчого не вийшло. Князь Жигмонт Авґуст заповів нову реформу в 1568 р., котру переведено в р. 1570. Коронний гетьман Язловецкий навербував на королївску службу певне число козаків (здаєть ся 300) і утворив з них полк. Тих козаків винято зпід власти всяких державних урядів, настановивши окремого „старшого і судию над всїми козаками низовими“.

Тим першим урядовим провідником зорґанїзованого державою укр. козацтва, був Бадовский. Поза тими козаками лишила ся проча маса козацка такою, якою була перед „реформою“. Король Стефан Баторий продовжає роботу Жиґмонта і в р. 1578 орґанїзує платний державою козацкий полк з 500 мужа. Вони були під проводом Оришевского. Се були пізнїйші „реєстрові“ козаки. Те саме, що король, робили також ріжні старости, воєводи та вельможі, орґанїзуючи власні полки козацкі.

Не взяте на державну службу козацтво українське росло тимчасом щораз більше в силу і разом з козацтвом Запорожа устроювало походи рабункові до Туреччини і на Крим. За сї походи козацкі Туреччна мстила ся на Польщи і тому польске правительство старало ся всякими способами здавити нереєстрове козацтво, а реєстрових удержати в карбах.

Але нетілько через нападн на сусїдні держави Польща не могла згодити ся на независимість козацких орґанїзаций від державної власти, та не могла позволити рости козацтву чисельно поза певні межі. Були також инші причини, для котрих Польща мусїла старати ся зорґанїзоване козацтво взяти під власть уряду та силу козацтва удержувати в певних, державі потрібних границях.

Нїяка держава не позволить, щоби в її межах була самостійна, від держави независима армія, і то армія сильнїйша, нїж державна сила воєнна. Польске правительство знало, що як би утворило ся сильне і від держави независиме військо козацке, то воно опанувалоби саму державу, именно ту її часть на котрій воно усадовилось і де має симпатиї народних мас (так навіть стало ся за Хмельницкого).

Загорнувши в 1569 р. Україну, Польща застала на Україні вже велику силу козацтва. Число козаків не обнятих правительственною орґанїзациєю побільшали сильно утїкачі, котрі не могли погодити ся з порядками, які Польща заводила в руских землях. Се було єще одною причиною, чому Польща мусїла старати ся о обмеженє числа козаків. Знищити козацтва Польща не хотїла, бо воно було їй потрібне в війнах, які Польща вела з сусїдними державами. Але Польща хотїла удержати тілько таке число козаків, яке було їй потрібне до веденя війни. Все проче козацтво Польща старалась винищити, попросту тому, щоби хлопство не утїкало від панщини. В 1590 р. польске правительство взялось на ново орґанїзувати зависимих козаків (реєстрових) і до винищеня нереєстрового козацтва. На державну службу взято 3000 козаків, а решту порішено запрягчи до паньского плуга. Так зачинає ся борба козацтва з Польщию.

Вже з 1587 р. маємо вісти про напади козацких ватаг під проводом „гетьманів“ на паньскі маєтки. В рр. 1591 і 1592 маємо перший наслїдок польских репресий против козацтва: перший бунт на більшу скалю нід проводом Косиньского, котрий титулує себе: „на тот час гетьман“.

Ядром бунтуючих ся против Польщи козаків були українські н е р е є с т р о в і козаки. Їм постійно помагало Запороже і українське селяньство. Дуже часто переходили до них також реєстровцї.

Головними причинами конфлїктів козацтва з польским урядом були:

1) стремлїнє нереєстрового козацтва здобути необежений реєстр, зглядно здобути узнане

всего козацтва за стан упривілєйований, яким було козацтво реєстрове;

2) стремлїнє реєстрового козацтва до повної автономії, до повної независимости від державних властий, до права вибираня власної старшини (одною з найважнїйших для козаків точок зборівскої угоди з 1649 р. був уступ, котрий „особно привилеєм оберегає, що сужені бути не мають от наших старост, державців і намістників, але їх-же атамани в дїлах чинити мають, замість... городових урядов“.

3) стремлїнє народу до усуненя межі, яку польске правителство ставило між козацтвом, а прочим народом Украіни. Се стремлїнє було цїлком зрозуміле, бо кождий селянин, „записуючись в козаки, ставав вільним взагалї від всяких публичних данин і непідчиненим під нїякі державні уряди і власти;

4) стремлїнє всїх козакуючих здобути собі вільну, польскою інтервенциєю незаперту дорогу на Балкан, для своїх рабункових походів.

Отсї стремлїня, а в усїх переговорах з Польщию — домаганя козацтва, суть тлом, на котрім розгриває ся цїла українско-польска траґедия, почавши від прилученя Украіни до Польщи, аж до повстаня Хмельницкото включно.

Рік 1596 принїс Украіні церковну унїю з автократичним устроем церкви. На прапорі козацких бунтарів, та взагалї народної опозициї на Украіні, появилось нове гасло: борба за православіє.

Всї ті стремлїня були причиною польских репресий, про що я вже згадував. Польске правительство, як воно хотїло удержати Украіну в своїм посїданю, як богаті землї Украіни хотїло удержати для своїх маґнатів, а народ Украіни за робучу силу на їх землях, не могло згодити ся на се, до чого козацтво стремило.

мусїло стреміти і, дійшовши до певної сили, мусїло здобути.

Повстанє Хмельницкого зачинає поволи розширювати полїтичний горизонт українського козацтва. З борця о розширенє прав свого стану, козацтво зачинає поволи перемінювати ся в борця о свободу своєї країни, стає репрезентантом української думки національної, а навіть розширює сю свою національно-полїтичну програму так, що ставить постулят злуки всїх частин нашої національної території в самостійну державу.

ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ САГАИДАЧНИЙ.

Петро Конашевич Сагайдачний.

Сизифову роботу робила Польща стараючи ся убрати в шори часть (реєстрового) козацтва, а винищити решту.

Польскі порядки на Україні були неможливі, як довго було козацтво в старім виді: частина в державній службі і велика маса нереєстрових, з вільним Запорожем в сусїдстві. Здавила Польща одно повстане, здесяткувала ряди вільного козацтва, то вистало пару лїт господарки польских вельмож на руских землях, щоби на місце кождого із здесяткованих, станула сотка нових. В додатку Польща все була в такім положеню, що сама мусїла звільняти і здоймати ті обручі, якими скувала козацтво. Потребуючи козаків, Польща сама дала одній частинї автономічну орґанїзацию виймивши її з під власти звичайних державних урядів і дуже часто користала з нереєстровиків. Тим Польща сама вказала козацтву ціль його борби: рівноправність нереєстрових з реєстровими і розширенє козацкої самоуправи. Зломивши раз

козаків, Польща сама скріпляла його наново і ставила на ноги уживанєм засуджених на загладу нереєстрових в власних війнах і наганяючи в ряди козацтва цїлі маси народу — господаркою своїх вельмож на Україні.

Здавленєм бунтів Косиньского (1591—3), Лободи і Наливайка (1596), Польща лише на хвилю осягла свою цїль. Ведучи війни, то з Швецією, то з Москвою, Польща, щоби не провадити війни на кілька фронтів і, потребуючи козаків, мусїла толєрувати се, що проливаючи масу крови, заборонила була. Козацтво приходить дуже скоро до нової сили, і за Сагайдачного, попросту, опановує Україну.

* * *

Петро Конашевич Сагайдачний, рускій шляхтич, був родом з Самбора в Галичині. Про його молоді лїта знаємо лише тілько, що він був вихованком висшої школи в Острові на Волини. Що се був високо образований чоловік, доказує се, що коли став українським гетьманом, опікував ся горячо школами і просьвітою на Руси; полишив також працю „Объясненіе объ уніи".

Коли Сагайдачний став козакувати, не знаємо. Знаємо лише тілько, що як кождий справедливий козак український, так і він пішов на Запороже. Стало ся се в послїдних роках XVI., або в перших XVII в. Тут він мусїв дати пізнати ся великою своєю хоробростию і великим розумом, бо дуже часто бачимо його на чолї козацких походів воєнних і Запорожє нераз віддавало йому власть кошового отамана (те саме, що пізнїйше на Україні був гетьман).

Час, в котрім Сагайдачний явив ся на Запорожу, був часом сильного чисельного зросту

запорозкого козацтва. Українських козаків гнали на Запороже неудачні повстаня, а загортане українських земель польскими панами і їх господарка, гнала на Запороже селяньство з цїлої Руси.

В 1605 р. Запорожцї ідуть під проводом Сагайдачного в морский похід против Турків і здобувають сильну фортецу турецку, Варну. Козаки пограбували Варну, множество народу вирізали, забрали десять турецких ґалер і спаливши місто, відплили.

Память про здобуте Варни козаками лишила ся в народній пісни*) :

В неділейку поранейку
Зібрали ся громадойки
До козацкой порадойки.
Стали ради додавати,
Одколь Варни доставати
І всїх Турків з ней забрати :
„Ой ци з поля, ой ци з моря,
Ци з той річки невелички?“
Післали посла аж під Варну...
Піймав посол Турчанина,
Старейкого ворожбита ;
Стали його випитувати :
„Відки Варни діставати?
Ой ци з поля, ой ци з моря,
Ци з той річки невелички?“
„Анї з поля, анї з моря,
Ино з той річки невелички!“
В неділейку поранейку
Бігнуть-пливуть човенцями,
Поблискують веселцями :
Вдарять разом з самопалів,
Семи-пядених запалів,
Як полсоткою з гармати.
Стали усї козаки до ней ся добувати,
Стали Турки нарікати ;
Стали Варни доставати,
Стали Турки утїкати,

*) В. Будиновский: Козацкі часи в народній пісни ст. 42

Тую річку проклинати:
„Бодай ти річка не процвитала,
Вічними часи висихала,
Що нас Турків в себе взяла!
Була Варна здавна славна,
Славнїйші козаки,
Що той Варни міста достали,
І в ней Турків забрали.

Найголоснїйше прославилось імя Сагайдачного здобутем кримского міста Кафи (нинї Теодозия) в 1616 р. В Кафі був найбільший торг невільниками. З цїлого сьвіта з'їздили ся до Кафи купцї, бо сего товару була там велика сила і було в чім вибирати. Найчисленнїйшим і найцїннїйшим товаром на торзї Кафи були рускі бранцї. Тисячі Русинів і Русинок громадили татарскі грабіжники в Кафі, та продавали їх: гарні молоді дївчата продавали богачам до гаремів, а инші невільники ішли, хто на ґалери, щоби прикований до лавки ланцами до смерти робити веслом, хто на робітника в поли, хто до иньших тяжких робіт.

Сагайдачний спалив турецку фльоту в портї Кафи, а потому взяв штурмом саму фортецу і місто. Тисячі невільників, жниво многих походів татарских в ріжні землї християньскі, почули слово побідника: „ви вільні, вертайте до дому!“ І тисячі тих, з котрих нїоден не надїявсь вже побачити рідну землю, вертали домів і по цїлім сьвітї розносили славу Сагайдачного, славу війска запорозкого. І заслужив він собі на ту славу, бо попасти на кафский торг кождий бояв ся гірш смерти.

Зпід Кафи пішов Сагайдачний під Козлів і поруйнував його. Наміряв Сагайдачний знищити турецку посїлість Бесарабію, але коновий Бурдила дав йому знати, що Татари вдерли ся на Украïну. Сагайдачний завернув

і засів ся на них коло границь Запорожа і татарских кочовищ. Наскочивши на вертаючу з добичею орду коло Кіньских вод, Сагайдачний розгромив орду і винищив її. В козацкі руки впала вся добич татарска і знов велике число бранців одержало свободу.

Ті щасливі походи Запорожців против „бусурмена“ і сила Запорожа зробили, що до Запорожа і під власть Сагайдачного стали згольшувати ся близші до Запорожа части України. В 1618 році населене міст і громад в басені рік Тетерева і Ірпеня орґанізують у себе козацкі сотні і, піддаючись під власть Сагайдачного, прилучають свої території до Запорожа.

В тім часі величезного зросту сили запорозкого козацтва і в часі подвигів Сагайдачного на чолі військ запорозких, розросло ся також сильно українське козацтво. Польщи потрібні були війска, хоч би з пекла родом, тож польський уряд не виконував соймових ухвал против козацтва і крізь пальці дививсь на його зріст. Польщи була потрібна поміч українських козаків в війні, яку Польща провадила з Москвою.

Польский королевич стояв під Москвою, але не міг її взяти, бо незаплачене військо польске зачало розходити ся — на рабунок. Тимчасом Москва стягла свої війска і — Володислав вже був майже в руках Москалїв. Післав він до Січи просити Сагайдачного, щоби прийшов ратувати його. Сагайдачний згодивсь іти з помочию, але під услівєм, що Польща дасть йому над Україною таку власть, яку він мав над Запорожєм. Післанець Володислава зробив в імени королевича і короля умову з Сагайдачним і згодивсь на услівя Сагайдачного. Сагайдачний рушив на чолі Запорожців на

північ. До армії Запорожців прилучили ся по дорозї ватаги українських козаків, так що Сагайдачний вступив в московскі землї на чолї 20-ти тисячів козаків. По дорозї Сагайдачний розбив московскі полки під проводом воєводів, князїв Пожарского і Волконьского, взяв міста Лївни і Єлец і станув під Москвою. І тут перед козацкою силою сила московска пішла врозтїч. Сагайдачний висвободив Володислава, але Москви не міг взяти, бо решткы польских військ такі були нездалі, що тілько псували облогу.

Зпід Москви Сагайдачний вже не вернув на Запороже, лише до Київа і оголосив себе гетьманом тої части України, котра признавала себе козацкою.

Сойм не ствердив угоди, яка станула між Сагайдачним а королевичом. Зажадали, щоби Сагайдачний уступив з Київа. Сагайдачний не хотїв розпочинати війни з Польщию, бо козацтво України єще не було зорґанїзоване, отже він, хоч з тяжким серцем, віддав Київ. Сагайдачний не хотїв розпочинати війни з Польщию так довго, як довго не був певний побіди, і як довго не був певний, що по побідї Україна потрафить задержати здобутки побіди. Щоби мати ту певність, Сагайдачний орґанізує наперед на Україні козацкі полки. Він знав, що як буде мати сильне військо козацке, то й без війни обійде ся, бо Польща буде мусїла згодити ся на все, що він зробить. Сила Сагайдачного росла як лявіна. Народ цїлими масами вступав в козацкі ряди, скрізь повставали і орґанїзувались козацкі полки. Польща не протестувала против сего, так як давнїйше, бо була ослаблена, а в додатку наступала на неї велика чорна хмара — на Польщу йшли Турки.

Польща, котра ніколи не могла міряти ся з поважним ворогом, звернула ся з просьбою о поміч до козаків. Але сим разом козацтво, научене досьвідом, не пішло так скоро, як під Москву. Козацтво знало, що приречень короля не затвердить сойм.

Сагайдачний був нетілько знаменитим полководцем, але був також дуже зручним і хитрим політиком, що для справи козацтва і справи України умів використати кожду догідну хвилю. В політиці відзначавсь він тим, що ніколи не йшов на пробій, ніколи так, щоб непотрібно дратувати противника, особливо в хвили, коли той противник був сильний. Він ніколи не доводив до отвертого конфлікту з урядом польским. Против всяких заряджень польского уряду („комісий“) в користь козацтва він не бунтувавсь, годивсь на все, що уряд накидав, бо він знав, що Польща не має сили перевести свое заряджене, що польске слово не стане ся ділом. Сагайдачний був податливий супротив жадань Польщи, надіючись, що уступки супротив Польщи не увійдуть в житє і що свобода, яку козаччина здобула собі дійсно, полишить ся і на пізнійше, хоч Польща не хоче правно признати її. О санкціоноване фактичних здобутків Сагайдачний з Польщию не провадив війни та признав (словами) свою зависимість від Польщи і польскі уряди на Україні. За те, як уважав щось за потрібне для України, то зробив се, не питаючи польского правительства, чи воно позволить. Польскі протести він приймав одним ухом, але другим випускав — нехай ідуть з вітром. Тепер, коли Польща була в великім клопоті, козацтво рішило показати, що без козаків Польща згине; а не хоче згинути, то мусить закинути свою дотеперішну політику на Україні.

Під ту пору українське козацтво мало два найважнїйші домагання: Одно старе — щоби Польща узнала цїлковиту автономію козацкої орґанїзациї на Українї; друге нове — щоби повернено Українї незасисиму і автономічну орґанїзацию церковну.

За Сагайдачного майже вся єрархія церковна була вже унїяцка, з епископами іменованими, а не, як було в українській церкві, вибираними.

Сагайдачний зажадав приверненя вибираної православної єрархії. Король Жиґмонд III. не згодив ся на се. Отже Сагайдачний подумав собі: „Не хочеш, то іди собі сам на Турка, а я буду ґаздувати на Українї“. Користаючи з того, що єрусалимский патриярх Теофан їхав через Украіну, казав йому висьвятити православних епископів. В кождім містї, де патриярх ставав, ждав вже на него вибраний на епископа кандидат, якого він висьвячував на епископа. Таким чином, заки Теофан переїхав Украіну, висьвятив пять епископів. На киівского митрополита висьвятив великого патриота, Йова Борецкого. В 1620 р. Жулкевский клав свою голову під Цецорою, а козаки сидять собі спокійно над Днїпром і — асистують сьвяченю владиків. Стало ся се без відомости і против волї короля Жиґмонда III., котрий на дотичне жаданє відповів, що скорше зложить корону, як буде терпіти в Киівї православного епископа. Але епископи таки лишили ся, Польща не мала сили уневажнити се, що зробив Сагайдачний.

По Цецорскім погромі, коли турецкий султан Осман стягав свої народи, щоби Польщи завдати послїдний удар, Сагайдагний зажадав, щоби Польща обезпечила козакам автономію. Він жадав, щоби козацка старшина була виби-

рана самими козаками, а не, як доси було, що так „старший“, як і вся проча старшина були тільки польськими урядниками, поставленими над козаками польским правительством. Польща мусїла згодитись на жадане Сагайдачного. Його узнано гетьманом всего козацтва українського і видано йому „старшого“ реєстровиків, іменованого польским правительством і противника козацкої автономії, Бородавку. Козацкий суд военний засудив Бородавку на смерть за здраду і Сагайдачний казав його розстріляти перед польским табором. Реєстрове козацтво вступило під власть Сагайдачного.

Доперва тепер Сагайдачний вирушив на чолї 40-тисячної армії козацкої під Хотин, де на Турків ждав польский гетьман Ходкевич. Пів мілїона Турків привів султан під Хотин і — розбився о хоробрі полки козацкі.

З під Хотина Сагайдачний вернув тяжко ранений. Сї рани, одержані в оборонї Польщи, були причиною його смерти. Королївский медик не поміг йому, він помер в Київі, 10. цьвітня 1622 року.

Сагайдачного поховано в церкві Богоявленьскій київского братства. Але нинї нїхто не знає, де місце його могили. З початку XVIII. віку церкву перебудовувано і, здаєсь, через могилу Сагайдачного проведено фундамент нової церкви.

*

Отаманованє Сагайдачного на Запорожу, а відтак його гетьмановане на Українї розсявило імя козацке по цїлім Сходї Европи. Царгородский султан блїд на саму гадку, що буде мати дїло з козаками. Острах цїлої Европи дрожав перед словом: Сагайдачний. Що значить меч України, меч Запорожа, знала Угор-

щина, знала й Нїмеччина. Не богато хибувало, а Москву, сего відвічного ворога Руси, були б на чотири вітри рознесли козацкі шаблї. І Польща була б лягла під ногами Турка, як би не Сагайдачний і його козацтво. Не рушило козацтво на поміч Полякам, то війна з Турком скінчила ся страшним погромом Польщи під Цецорою. Коли-ж уха турецкі почули шелест козацких прапорів, коли вітер доніс до них іржанє козацких коний, тревога пробігла турецкий табор. Коли на боєвищи станули козацкі полки, поклонились перед їх прапорами бунчуки турецкі.

Клопотам Польщи, своїй силї і полїтицї гетьмана козацтво Украіни завдячувало свої великі здобутки за гетьманованя Сагайдачного. Хиба сих здобутків була в тім, що не всї вони були правно признані Польщию. Лише часть козацких здобутків була санкціонована Польщию. Ся часть була дуже маленька в прирівнаню до здобутків несанкціонованих, котрі Польща терпіла лише так довго, як довго війни не позволили їй натиснути на козаків. Сагайдачний помер, не обезпечивши тих здобутків, хоч би установленем признаного Польщию, а спосібного наслїдника свого.

*

Сагайдачний, котрий майже опанував був Украіну, сповняв не лиш головні свої обовязки, обовязки команданта козацких військ. Він поступав як володар Украіни, як заступник всїх інтересів народу Украіни. В Сагайдачнім мали горячого опікуна також культурні інтереси нашого народа. Про церковні справи вже була згадка. Окрім того він опікувавсь просьвітою.

опікувавсь школами. В Київі заложив Сагайдачний братску школу, що 12 лїт після його смерти стала зватись Київо-Могиляньскою колеґіею. Умираючи, розділив він більшу часть свого майна на київску і львівску братску школу і инші.

Богдан Хмельницкий.

Слава і хвилева могучість українського козацтва, та пановане козаків на Україні за гетьманованя Сагайдачного, опирались головно на примусовім положеню Польщи, котра мусїла дивитись крізь пальцї на господарку козаків на Україні. Другою основою сили козацтва були великі спосібности та авторитет Сагайдачного, котрий умів використати кождий клопіт Польщи і умів, мимо невдоволеня крайних з його полїтики, удержати в єдности і карбах все українське козацтво. По смерти Сагайдачного усунулись зпід ніг козацтва обі підвалини його сили і пановання на Україні. Польща по-

кінчила свої війни і козаків вже не потребувала. Противно, козацтво своїми нападами на турецкі землї могло стягнути на Польщу нову війну. З причин вичислених у вступі, Польща знов вертає до давної своєї полїтики супротив козацтва: обмежене реєстру, підчиненє реєстрових козаків під іменовану правительством старшину, винищенє нереєстрових і ізольоване України від Запорожа. Неволи Польща осягла свою цїль, а то тим лекше, що здобуті за Сагайдачного привілеї не були правно заміцнені, а нові повстаня нереєстрового козацтва, підпирані дуже часто реєстровими, давали польському правительству „оправдану“ причину уневажняти законно признані „привілеї“. По Сагайдачнім маємо чотири більші повстаня козацкі з'орґанїзовані при помочи Запорожцїв. Жмайло рушив з Запорожа на Україну зараз по смерти Сагайдачного. Кампанїя скінчилась досить користною для козаків Куруківскою угодою. За тим пішли грізнїйші повстаня: Тараса Трясила 1630 р., Павлюка 1637, Острянина і Гунї 1638. Се послїдне повстанє зломило козацку силу. Безлїч людий покарано на горло а всї „вільности козацкі“ скасовано. Реєстр зменшено до 1200 чол. і віднято право вибираня старшини висше сотника. Полковників і старшину іменувало тепер правительство з поміж шляхтичів. Старшиною іменують головно чужинцїв, не звязаних нїчим анї з народом, анї з краєм. Родини тих козаків, що погибли в повстаню, повернено в кріпацтво. Так само в ярмо панщини мусїли вертати всї, невписані в реєстр. Козацку силу і автономію цїлком зломано, розпочало ся необмежене і безконтрольне пановань польської шляхти на цїлім просторі України, пановань звісне з усїх, навіть польских підручників історичних.

По здавленю бунту Острянина Україна мовчить через десять лїт. Аж в 1648 роцї зриваєсь до бою цїла Україна — козацтво і весь народ — під проводом Богдана Хмельницкого.

Богдан Хмельницкий, син чигириньского сотника Михайла, уродив ся при кінци XVI. в. Відбувши науку в київскій братскій школї, а відтак в галицкім Ярославі у єзуітів, вступає в ряди реєстрового козацтва. В битві під Цецорою, в котрій нереєстрове козацтво під проводом Сагайдачного не бере участи, гине отець Богдана, а сам Богдан дістаєсь до турецкої неволї. По двох роках дістав ся Богдан на Запороже і орґанїзує морскі походи против Туреччини. В часї хотиньскої кампанії на чолї 10-ти тисячів Запорожцїв затопив 12 турецких ґалер, а решту фльоти загнав аж під Царгород. В р. 1629 Запорожцї під проводом Б. Х-ого ударили на сам Царгород; спалили передмістя столицї султана і з величезною добичею вернули в Сїч. Вернувши на Україну, Х-кий оженив ся з Анною Сомківною і став чигириньским сотником реєстрових козаків.

Був се час знищеня здобутків Сагайдачного, час, в котрім польска шляхта опанувала майже всї землї України, час насильного впроваджуваня церковної унії. Щоби відгородити Україну від Запорожа, Польща поставила на Днїпрі, на териториї Запорожа і обсадила своїм ґарнїзоном фортецу Кодак.

Всї ті заходи Польщи зневчило нове повстанє під проводом Богдана Хмельницкого. З дотеперішних описів сего повстаня виходилоб, що Хмельницкий, викликуючи повстанє, не мав нїякої позитивної програми, попросту не знав, що він має осягнути тою страшною пожежою, яку розніс по всїй Україні. Неясно представляють також вибух самого повстаня. Ворожі

нам історики представляють справу так, що повстанє викликав сам Хмельницкий з жажди мести за особисту кривду. Обективнїйші кажуть, що „паливо було нагромаджене“, що причини до загального повстаня народних мас вже були, що кривда зроблена Хмельницкому була тілько частиною одної великої кривди, яка тисла народ всїх земель руских під Польщою, та що Хмельницкий, будучи одним з тих покривджених, запротестував проти кривди і зневаги за себе і за весь народ. Що так було, доказом є фактъ, що весь народ, ненадумуючись, відразу станув під бунчуком Богдана. Питаня: — чи таке нагле загальне повстанє в хвили, коли цїла Україна здавалась спати мертвецьким сном, було можливе без попередних приготовлень, без обдуманого з гори пляну? — нїхто не ставить. Нїхто сего питаня не ставить, бо історики не мають на се архівальних документів, стверджених урядовими печатями.

Не маючи документів, ми мусимо, користаючи з божого дару: мисленя — помогчи собі льогїкою. Сю прогалину в писаній історії нашій мусимо виповнити самі, розваживши, на тлї попередних стремлїнь козацтва і плянів тодїшнього короля Володислава IV., відомі нам перші кроки Хмельницкого в цїли викликаня повстаня. Треба також взяти під розвагу і се, що Хмельницкий знав способи, якими козацтво до його часу старало ся осягнути свої цїли, що знав також причини дотеперішних неудач.

Щоби відповісти на питанє, чи Хмельницкий (поза особистою справою), заки викликав повстанє, взагалї мав яку полїтичну програму, мусимо пригадати собі, яка була програма козацтва, о котру вже до Хмельницкого тілько потекло крови на Украйнї. Сею програмою козацтва, отже і Хмельницкого був, що найменше, стан

за гетьманованя Сагайдачного. Ідеалом козаччини був: необмежений реєстр (з сим була звязана свобода від панщини на польских панів), автономічна орґанїзация під вибираною козацтвом старшиною і автономічна православна церква на Україні. Такий був ідеал козаччини, такий був ідеал Б. Хмельницкого. Як лише одним погромом обезсилене козацтво прийшло назад троха до сили (що через близкість вільного Запорожа приходило дуже скоро), вибухало нове повстанє. По кождім повстаню козацтво приготовлялось несьвідомо до нового повстаня. Таке саме повстанє приготовлялось само собою і по здавленю бунту Острянина. Нове повстанє було би вибухло і без Хмельницкого, тілько — на мою думку — скорше ніж в 1648 році.

З ситуациї, яка була в Польщи і на Україні за сотникованя Богдана, і з того, що він робив, коли вже рішив ся викликати вибух, я заключаю, що Хмельницкий мав довго перед повстанєм спільників серед козацкої старшини, що Хмельницкий орґанїзував повстанє довго наперед, заки викликав його, а орґанїзуючи се повстанє, здержував його вибух.

Хмельницкий орґанїзував і здержував вибух повстаня з двох причин. Полїтика короля була така, що Хмельницкий надіяв ся і без кровавого повстаня осягнути свою цїль: стан, який був за Сагайдачного, але вже правно санкціонований. Дальшою програмою Хмельницкий не потребував журити ся, бо він не був дневникарем, котрий пише програми на 500 лїт наперед, котрий „знає все що буде, тілько не знає сего, що є“. Маючи обезпеченє се, що мав в руках Сагайдачний, народ України був би „сидів в сїдлї“. Тодї Хмельницкий був би міг сказати так само, як мовляв

Бісмарк: „посадїм нїмецкий народ на коня, а тодї вїн вже сам поїде“. Другою причиною, через котру Хмельницкий здержував повстанє. була та, що використовуючи внутрішну полїтику короля і проволїкаючи вибух слабих еще і незорґанїзованих сил, Хмельницкий хотїв скріпити сили так українського як і запорозкого козацтва до тої степени, щоби на случай, коли треба буде розправитись оружно, побіда козацтва була певна.

Яка була полїтика короля Володислава IV., котру Хмельницкий використовував в інтересї козацтва і України? — Король хотїв зреорґанїзувати державу. Вїн хотїв вкоротити самоволю шляхти, зменшити права сойму а скріпити королївску власть. Поминаючи, поки що, способи, якими король старав ся осягнути свою цїль, мусимо признати, і Хмельницкий з тим числив ся, що виконанє сеї програми короля було також в інтересї загалу населеня України. Народ України терпів найбільше від тої широкої вольности польскої шляхти.

Еще більше в інтересї українського козацтва був спосіб, в який король хотїв скріпити свою власть. Король старав ся дістати виключно від себе зависиму і собі віддану військову силу. Ту силу міг дістати лише: наймаючи чужі війска і скріпивши козацтво. Коли-ж королеви було потрібне скріпленє козацтва, і то козацтва независимого від польского уряду, тілько особисто від короля, то Хмельницкий міг надіятись, що і без війни з Польщию козацтво здобуде се, до чого стреміло доси при помочи бунтів.

Щоби шляхта польска позволила королеви наняти чужоземні війска, та щоби позволила розширити реєстр і „привілеї“ реєстровиків, король старав ся викликати війну з Туреччи-

ною. Війна давала королеви більшу власть, а найважнїйше було се, що віддавала в його руки збройну силу. Маючи за собою наємні війска і сильне козацтво, король міг сьміяти ся з шляхти і з крикливого сойму.

Хмельницкий і його найблизші товариші були втаємничені в пляни короля і тому вони здержували козацтво від перевчасних вибухів. Хмельницкий помагав королеви о стілько, що засипляв чуйність шляхти удаваною покорою і бездїльностию козаків, та старав ся викликувати непорозуміня між Польщию а Туреччиною, щоби прийшло до пожаданої для козацтва війни. Король і Хмельницкий працювали над штучним витворенєм тої ситуациї, яка за Сагайдачного дали була козакам велике значінє в державі і майже повну независимість від Польщи: старали ся викликати війну Польщи з Турком, а тим самим потребу козацкої помочи, та конечність уступок в користь козацтва.

Королеви потрібна була війна на се, щоби при помочи війска, яке в часї війни ішло під його руку, скріпити свою власть супротив шляхти. Хмельницкому була ся війна потрібна яко обосїчний меч в руках козацтва: як Польща дасть козакам добровільно се, чого вони домагають ся, то вони підуть з Польщию проти Турка і Татарина; як Польща не вволить волю козакам, то меч козацкий стане разом з татарским і турецким проти Польщи, та при помочи „бусурмена“ здобуде козацтву та Українї ту волю, якої Польща не хотїла дати по доброму.

Стало ся се друге. Коли вже перестало бути тайною, що Хмельницкий і втаємничені в його пляни члени старшини козацкої орґанїзують козацтво і приготовляють його до якоїсь акциї на більші розміри, коли в наслїдок того розпочали ся репресиї против козаків,

котрих жертвою упав навіть сам Хмельницкий, тогди Запороже разом з Татарами розпочинає війну з Польщию, та викликує повстане украïньского козацтва.

* * *

Про подїї обговорюваного періоду нашої істориї, та про їх головну пружину — самого Хмельницкого, вже маємо імпозантну лїтературу, так наукову як і публїцистичну. Над Хмельниччиною працювало і працює чимало поважних істориків: наших, росийских і польских. Полїтики уживали і надуживали, уживають і надуживають Хмельниччину, її фактичні і мнимі наслїдки для своїх теперішних цїлий і затїй. Та мимо сеї, дїйсно величезної і цїнної лїтератури, ми, на жаль, до нинї не маємо навіть одної-однїської проби фахової оцїнки дїяльности Хмельницкого як полїтика. „Дотепершна фахова лїтература про Хмельниччину не каже нам, які цїли мав Хмельницкий перед собою і чи взагалї їх мав; не каже нам, чи він практично брав ся до осягненя своїх цїлий (як їх мав); чи з тих цїлий старавсь в данїй хвили зреалїзувати тільке се, що тодї позволяла зреалїзувати ситуация і його власні средства; чи старавсь зреалїзувати все те, що в данїй хвили уможливляла ситуация і його средства; чи, вкінци, опанувавши часть руских земель (не посїдаючих рускої адмінїстрациї державної, не посїдаючих навіть персоналу конечного на утворене власного кістяка державного), умів використати в цїли з'орґанїзованя краю, його обезпеченя так із внї, як із внутр, всї ті елементи суспільности, які в данїй хвили міг мати до розпорядимости.

Єще сумнїйше се, що до нинї не маємо також проби фахової критики акциї Хмель-

ницкого як войовника: Не маємо ані оцінки ситуації в якій він вів свої операції воєнні, ані оцінки сил, та средств военних, якими в ріжних моментах і в ріжних ситуациях розпоряджав, ані оцінки способу, в який використував свої сили і средства воєнні, ані, остаточно, оцінки самих його воєнних операций.

Брак сеї оцінки даєсь тим більше відчувати, бо від того, що Хмельницкий осягнув мечем, а що евентуально міг осягнути, зависить також оцінка його полїтики: його полїтичних цїлий, плянів, успіхів і неудач.

На думцї маю критику з кругів теоретично образованих і в довгій практичній службі державній вишколених полїтиків, як також критику фахових знатоків сучасної штуки воєнної. Такої критики ми не маємо. За те маємо величезну „шевску“ критику полїтики і полїтичного змислу Хмельницкого, а також велику „шевску“ критику його операций военних, зглядно його военного „безголовя“, в наслїдок котрого Хмельницкий по кождій своїй побідї — як кажуть ті критики — „тратив голову і не знав, що далї робити“.

До критикованя тої полїтики і полїтичного змислу Хмельницкого брались доси люди, котрі не мали найменшої школи полїтичної; люди, котрі дуже добре випорпували і лїпили до купи „історичні факти“, котрі дуже добре пишуть аґїтацийні брошури про колишні і теперішні „кривди“, але котрі навіть теоретично не нюхали фактичної та творчої роботи полїтичної; котрі нїколи не бачили, під впливом яких обставин і під опікою яких посторонних факторів виробляєсь в самостійну державу суспільність, котра довший час жила в клїщах чужого апарату державного і котра в наслїдок того не має власних елєментів до утвореня питомого

державно-адмінїстративного апарату, анї такої власної сили мілїтарної, котра аж до утревалення і обезпеченя державної самостійности, держала би з далека сусїдні держави з заборчими апетитами.

Єще сьмішнїйші суть критики Хмельницкого як военного начальника рускої нації. Вони, беручись критикувати його воєнні операції, а специяльно незрозумілі для них павзи в тих операциях, навіть першого лїпшого капраля від „ферпфлєґс-бранжи“ не спитали, чи случайно не наговорять крайних дурниць.

До „шевских“ критиків полїтичної і военної дїяльности Хмельницкого зачисляю передусїм перворядних істориків наших. Костомарів, Антонович, а за ними леґіон инших істориків, та леґіони популяризаторів нашої історії, всупереч зібраним ними самими фактам, старають ся доказати, що Хмельницкий розпочинаючи повстанє, а навіть по перших своїх успіхах, коли ціла Україна опинилась в його руках, не мав нїякої висшої полїтичної „мети“, що він боров ся лише о станові привілеї козацтва, т. є. тілько одної части рускаго населеня України (трех козацких воєводств).

Не факти подані нашими істориками, але суперечні з фактами виводи істориків вмовляють в кілька ґенераций нашої нації, що найбільший наш герой національний не знав, о що він боров ся і нащо він такий величезний шмат східної Европи майже затопив в людскій крови. Єще більше ті історики наші понижують Хмельницкого в очах нашої суспільности, коли кажуть, що він нїколи не мав п л я н у дальшої акції, що нїколи не використав ситуації, та що по кождій своїй удачи все зробив як раз щось таке, проти чого бунтуєсь людска льоґіка.

Брак мети, брак плянів, безрадність, невикористуванє користних ситуацій, нївеченє кунктаторством здобутків дорого оплачених побід —отсе Хмельницкий наших істориків! Се Хмельницкий тих безкритичних читачів писаної історії нашої, котрі не виробляють собі власного суду на підставі фактів і подій поданих нашими істориками, тілько вірять в неумотивовані вічим критичні замітки і остаточні виводи тих істориків. А ті виводи такі: „сонце сьвітить, хмар нема, отже — темно!“

Хмельницкий спрепарований нашими істориками, виглядає так: „Хмельницкий тілько тогди знає, що робити, коли ворожа армія підсуне ся аж під його табор. Тогди бє добре, але своєї побіди нїколи не уміє використати — очивидно тому, бо не знає нащо бив ворога і що від побитого жадати. Нїколи також не знає, що робити, щоби ворога добити — очивидно тому, бо туман не знає, що з рускою землею зробити, як би зломана рука злодїйска вже більше не могла по неї сягнути“. Одним словом, Богдан Хмельницкий наших істориків— то осел, котрий має добрі копита і ними добре бє, як йому хто вліз під ноги; то йолоп, котрий не умів користати з щастя, що йому само в хату лїзло; то злочинець, котрий не знаючи нащо, перемінив землю руску в велике кладовище і зломив тяжке ярмо на се, щоби народ свій обдарувати еще тяжшим“.

Я на національно-полїтичну і на суспільно-економічну акцию Хмельницкого не дивлю ся очима нинїшного руского полїтика, котрому гірко і котрий чує жаль до Хмельницкого за се, що він не здобув для нашої нації і не обезпечив на віки такого стану, який доперва від десяти лїт є — не предметом практичної акції нашого народу — але тілько предметом

далеких мрій дрібонечкої частини нашої нації; мрій, які та, національно сьвідома частина нашого народу доперва пропаґандою в широких масах народних стараєсь зробити предметом стремлїнь і предметом борби цїлої нації.

Але я також не дивлю ся на Хмельницкого, на його ідеали, його пляни так, як його „безсторонні“ критики, котрі виганьбивши Хмельницкого дурнем і т. п., „виправдують“ його тим, що він був продуктом свого часу, а спеціяльно польскої культури і польского суспільно-полїтичного ладу, поза котрий його розум не міг вийти і не міг зрозуміти, що на Украйні може бути инакше нїж в шляхотскій Польщи. Через те й він нїби не мав національно-полїтичного ідеалу (рускої, чи україньскої держави), а не маючи сего ідеалу, не мав нїякого пляну акциї, лише кинений як судно на розбурхане море, дався носити фалям і розбивав голову о скали, які тим фалям заступали дорогу.

В тій справі я позволю собі мати инший, цїлком противний погляд. Хмельницкий був продуктом польскої культури і продуктом польского суспільно-полїтичного ладу. Однак в мірі єще більшій був він також продуктом XVII в. взагалї і продуктом істориї Украйни, котра доперва в 1569 р. прийшла під пановане Польщи, а вже в 1591 р. збунтувалась против сего панованя (бунт Косиньского). Будучи таким скомплїкованим „продуктом“, маючи широке полїтичне образованє, досьвід і – що найважнїйше — на карку „отверту“ голову, Хмельницкий був — що до своїх ідеалів — чимсь більше, нїж пересїчним „шляхцюрою“ польским. З усего того, що він робив і з висказів його в тих хвилях, коли збентежений не умів гамувати ся і укривати своїх думок, виходить ясно, що ідеалом Богдана Хмельницкого була самостійна

держава руска (руске княжество) в межах держави Володимира і Ярослава.

Питане лише, чи маючи сей ідеал, він взяв собі його за мету практичної своєї акції і чи тій меті відповідали його пляни?

Я, знов судячи після того, що Хмельницкий робив, мушу заключати, що він старавсь іти до свого ідеалу етапами і за безпосередну мету свого дїланя вибирав лише се, що в даній

ситуації і средствами, якими в тій хвили розпоряджав, міг здобути. Що до його домагань, то він все жадав більше, ніж се, що, дивлячись на ситуацию холодним розумом людским, міг здобути стоячими йому в тій хвили до розпорядимости силами. Він, приміром, в хвили, коли

утїк з вязниці і опинив ся на Запорожу, еще не був паном ситуациї, а лише зрадником своєї держави, що „урвавсь з шибениці“, та ще не мав в своїх руках нї Запорожа, нї Татар. Тогди то від переговорюючих з ним Поляків жадає він нї більше нї менше, як — узнаня Польщию державної самостійности Украіни. Такий, а не инший результат мусїло би мати жадане Х-им усуненє польских війск з Украіни. Для наших істориків се — „баґателя“, котра компромітує Хмельницкого.

Що до закиду, який подибуємо у кождого історика, що Хмельницкий нїколи не мав пляну що і як дальше робити, я відповім, що якраз все те, що ті історики подають нам про Хмельницкого, доказує, що він все і в кождій хвили мав плян. Правда, історики часами не можуть розібрати, чому Хмельницкий поступив собі так, а не цїлком противно; приміром, чому залишив облогу Замостя. В тім то й біда, що Хмельницкий, „во злобі своїй“ не лишив, на утїху нашим історикам, мемуарів, в котрих пояснив би, чому він дуже часто робив не так, як хочуть нинїшні історики. Як не маємо мемуарів Х-го, то про його пляни і мотиви його поступків мусимо судити після тодїшної ситуациї полїтичної — внутрїшної і внїшної, після ситуациї мілїтарної, після стану запровянтованя і муніциї, а часами навіть після стану погоди. Як і під сим зглядом не маємо нїяких даних для осуду, то лїпше цїлком не судїм.

Як я знаю Хмельницкого (тілько з того, що про него подають історики), то Хмельницкий все мав плян, а пляном Хмельницкого була — його голова. Як з самого поступку Хмельницкого не виходить ясно, який був його плян, то я повторяю за козаками, котрим казано іти в похід:

„Тілько Бог сьвятий знає, Бог сьвятий відає, що Хмельницкий думає, гадає! Об тім не знали нї сотники, нї полковники, нї отамани куріннї, чури козацкії, нї мужі громадскії. Тілько Бог сьвятий знає, що наш пан гетьман Хмельницкий, батю, Зинов, Богдан чигиринський у Чигиринї задумав, вже й загадав*). Вже козаки Хмельницкого знали, що їх „батько“ має якийсь плян і що сей плян добрий.

Як раз під сим зглядом треба Хмельницкого подивляти. В кождій хвили, хоч би найскрутнїйшій, він мав свій плян. Що більше, в дуже скрутних хвилях він мав два, і три, і більше планів — собі цїлком суперечних! Але всї вони зміряли до осягненя одної цїли. „Як не поможе одно, то поможе друге; як тут урве ся, то може звідтам прийде ратунок“ — після такої засади поступав Хмельницкий. Все можуть історики закидати Хмельницкому, лиш не те, що він робив без пляну.

* * *

Хмельницкий мусїв розпочати намірену акцию скорше, нїж се було в його планї, бо Поляки вже впали на слїд заговора і Хмельницкого арештовано. На щасте віддано його в руки спільника заговірників, полковника реєстровиків Кречовского і Хмельницкий міг „утечи“ з вязниці. Як всї инші козаки, котрим грозила шибениця, так і Хмельницкий утїк на Запороже. Було се при кінци 1647-го року. Щоби правительство Запорожа (старшину в Сїчи) позискати для своїх планів, зглядно, щоби інвазиєю Запорожців в польські границї викликати повстанє реєстрового козацтва на Українї, Хмельницкий ужив підступу. Він показав старшинї

*) Народна дума про похід в Молдавщину.

запорозкій „листи короля“. Були се, в тайні перед польскою шляхтою, вручені старшині українського козацтва письма, котрими король привертає „давні привілеї“ козацтва. Тепер розходилось тілько о се, щоби Запороже при помочи українського козацтва переформсувало против волї польскої шляхти волю голови держави.

Дальший хід акциї каже здогадуватись, що запорозка старшина згодила ся „помогчи королеви“ против шляхти, але як Хмельницкий запевнить собі ще поміч Татар. З тим Хм. поїхав на Крим, до хана Іслям-Гирея. Маючи докази, що Польща мобілізує майже цілу Европу на знищене Татар і Турків, та що до сеї спільної акциї християньскої Европи стараєсь також втягнути страшне для Татар козацтво, Хм. дуже легко міг перекопати хана, що для него самого лїпше буде, як замість ждати, аж Польща з козаками ударить на Крим. Татари разом з козаками підуть на Польщу. Однак обережний хан ще не хотів занадто анґажуватись. З цілою ордою не пішов, лише позволив іти перекопскому мурзї, Тугайбееви. Сей привів на Запороже до 4.000 Ногайців. Доперва тепер зібралась в Січи запорозка рада і рішила похід цілого Запорожа против Польщи.

Поляки не ждали, аж Запорожці і Татари переступлять запорозко-українську границю. Післали гонців до Москви по поміч, а оден віддїл польскої армії, що стояла на Украиї, вступив на територию Запорожа — щоби звідтам не вернути: Хмельницкий знищив його 8. мая 1648 р. на урочищи Жовті Води. Не була се тяжка побіда, бо польский віддїл складавсь в більшій части з Українців, котрі під проводом полковника Кречовского перейшли до Хмельницкого. Головну польску армію знищив Хмель-

ницкий вже на території України дня 16. мая коло Корсуня.

Полонений вождь польскої армії, гетьман Потоцкий сказав Тугайбеєви, що Польща помирить ся з козакамм, аби тілько знала, чого вони хочуть. На се татарский мурза Тугайбей відповів:

„Найперше треба, щоб ви їм відпаювали у д ї л ь н у д е р ж а в у по Білу-Церкву, та вернули їм давну їх волю, і щоб по містах, замках і по селах ваші всюди не орудували!“

Се-ж історичне державне право руске! Се цїлком ясна національно-полїтична програма руска! Чи Татарин міг сказати щось таке, як би бодай від Хмельницкого не чув, що ідеалом козаччини є власна держава?! То козацка старшина говорила устами Тугайбея!

Коли Хмельницкий зачав був орґанїзувати повстанє, велись переговори між Московщиною а Польщию, щоби евентуальне повстанє Украйиців здавити в самім зародї спільними силами Польщи і Москви. Супротив того, що Хмельницкому прийшли на поміч Татари, станула між Москвою а Польщию угода, що Москва нїби то не буде бити Хмельницкого, лише Татарів, колиби вони напали на Польшу, а Польща, колиби Татари напали на Московщину. Ся умова була против України. Москва зобовязала ся знищити повстанє Хмельницкого против Польщи в той спосіб, що знищить головного союзника наших козаків і руского народу, „Русская“ Москва зобовязала ся здавити руске повстанє против Польщи!

Коли Хмельницкий з Запорожцями і Татарами рушив в похід, київский воєвода Кисїль зараз написав про се до Московщини сївскому воєводї Хотмишскому і зажадав, щоби против Хмельницкого вислав московске війско. Воєвода

відповів, що вважаючи на братню любов між Москалями а Поляками, він готов іти з військом. Але — Москалї спізнили ся. Заки вони прийшли помагати Полякам, Хмельницкий вже знївечив польскі війска під Корсунем.

Хмельницкий хитрощами старав ся тепер недопустити до московско-польскої спілки против козаків і против цїлого руского народу. Він выслав лист до московского царя і писав, що козаки вмирають за педківску грецку віру, та як би цар приняв козаків під свою опіку, то вони помагали б йому против його ворогів. Однак Москалї далї тримали з Поляками против Русинів. Хмельницкий переловив московского гонця з листом Хотмишского воєводи, князя Болховского до Кисїля. Болховский давав звістку, що сумежні московскі воєводи готові поратувати Поляків.

Хмельницкий написав до Болховского таке: „Не сподївавсь я від вашого царя і від вас православних християн, щоб ви нападали на нашу віру і запомагали Ляхів. Ви, зібравшись нїби то проти Татар, хотїли запомогати Ляхів проти нас; але Господь Бог не попустив сему стати ся! Ваше війско не поспіло в пору, а тепер Господь поможе нам звоювати нашого ворога. Тим-то питаємо вас: чи хочете воювати з нами, чи будете приятелювати? Коли останне, то й прибувайте до нас на запомогу, а ми віддячимо вас в пригодї“.

Московский фарисей відписав Хмельницкому: „Нїчого від нас не бійте ся, ми з вами одної віри“.

Та мимо „одної віри“, католицка Польща була православній Москві таки милїйша, нїж православна Русь, бо в короткім часї козаки знов зловили московского гонця від сївских воєводів до найбільшого ката Руси і найлю-

тійшого ворога православної церкви — Яреми Вишневецкого. Московскі воєводи писали йому, що вони готові помагати Полякам проти „Татар“. „Хоч ви пишете про Татар“, написав до них Хмельницкий: „але добре знаєте, що не з Татарами, а з нами Поляки воюють“.

Знищивши армію Потоцкого, Хмельницкий посунув ся в Київщину і станув табором коло Білої Церкви. Звідтам розіслав він по цілій рускій земли гонців і аґентів, котрі разом з вістию про погром Поляків, розносили його універсали, та візваня до борби против Польщи. До табору Хмельницкого бухнуло козацтво з цілої України, а з усіх руских земель руске хлопство. Ті хлопи, котрі не володіли збруєю і не знали військової дисципліни, держачи ся військових таборів, були — як се показалось під Берестечком — причиною многих неудач і катастроф.

Після наших істориків, Хмельницкий змарнував цілий той час, що простояв коло Білої Церкви. По корсуньскім бою мали у Хмельницкого показатись в повнім блеску: брак мети, брак плянів, брак рішучости і всякі инші хиби, які тілько можна причепити до нездарного політика і полководця. „Хмельницкий, кажуть, марнує час, безпотрібно стоїть в Київщині і з під Білої Церкви пише листи, де виправдує ся і просить оборони козацтва від утисків, та висилає петиції від війска, що зводять ся до реєстра 12.000 козаків, заплачене невиплачених гроший і зміни ординації 1638 р. що до старшини. Тілько всего!“

„Чому, питають инші „бессервіссери“. Хмельницкий не рушив просто на Варшаву і т. д. добивати Польщу?! Замість того, він цілі 4 місяці провів на безплодних переговорах з Поляками і дав їм змогу зібрати против себе нову армію і т. д.

На мою думку, як раз се „марноване часу“ під Білою Церквою є доказом, як добре Хмельницкий зрозумів ситуацию, та що у него був плян акциї і то плян дуже поважний та далекосяглий, плян, на який був би не здобув ся перший-ліпший „продукт свого часу“, що своєї ґенерациї не переріс о кілька голов. Хмельницкий зволїкав з дальшим походом і робив все можливе (прим. кореспонденция з Поляками), щоби не мусїв рухати ся з Украіни. Він зволїкав з тим, до чого його пруть теперішні критики його акциї, але не зволїкав з тим, що повинен був зробити, заки зачне нову военну акцию против Польщи.

Причин, чому Хмельницкий не заавантурував ся зараз по корсуньскім бою в похід военний против Польщи, було кілька:

1) Хмельницкий не був такий дурак, щоби покидати Украіну без нїякої адмінїстрациї державної. Перші його побіди і повстанє народу знищили — разом з польским пановапєм — всю державну орґанїзацию на Украіні. Хмельницкий, заки з своєю армією вирушив за межі Украіни, чейже мусїв з'орґанїзувати якісь власти, дати краєви якісь орґани безпеченьства. Се могло стати ся лише в його присутности і при помочи козацкого війска;

2) Хмельницкий, як мав на меті волю Украіни, то не сьмів виводити з неї війск так довго, як довго не обезпечив краю перед евентуальною інвазиєю готових до походу війск московских чи польских. І союзникови Татаринови не мож було вірити; треба було запевнити ся, щоби він, в часї неприсутности козаків, не впав на Украіну по ясир;

3) Що Хмельницкий не був такий дурний, як його критики розумні, доказує як раз се, що він не пустив ся сейчас на Варшаву —

з тою збираниною, яка в першій хвили до него під Білу Церкву збігла ся.

Бо, що була зразу та величезна армія, котра під Білою Церквою мов зпід землї выросла?

Була там лише невелика сила з'орґанїзованого і вишколеного війска: Запорожцї і українські реєстровики. Дальше ішли незорґанїзовані козаки українські і величезні товпи неузброєного люду, що не знав ремесла воєнного анї воєнної дисциплїни. Насамперед треба було з тої сумішки зорґанїзувати дисциплїновану і добре узброєну армію і лише нею оперувати. Як би Хмельницкий був вирушив против Поляків та против наймлених ними ветеранів нїмецких з такою міпаною голотою, яка збігла ся під його хоругви і котра дезорґанїзувала заводове козацтво та паралїжувала його рухи, то був би напитав собі Берестечко вже в 1648 роцї. Яку вартість в війнї з реґулярним військом має збиранина невишколених в ремеслї воєннім хлопів, доказує полк Кривоноса. Сей хлопский полк був найбільший. Се був не полк, а велика армія, бо мав 20 до 30 тисяч людий. Кривоноса вислав Хмельницкий против Яреми Вишневецкого. Три рази бивсь Кривоніс з Вишневецким і мимо того, що мав 10 людей на одного. Вишневецкий побив його три рази!

4) Пощо Хмельницкий мав відразу ихати ся в Польщу, а навіть іти на Варшаву? Чого мав лїзти смокови в губу, замість, як він се зробив, ждати на него в своїй хатї?!

Поминувши се, що похід Хмельницкого на Варшаву міг скінчити ся так, як похід Наполеона на Москву і що козаки в чужім краю польскім могли гинути з голоду як Поляки гинули на Українї, обовязком Хмельницкого було — і він певно мав такий плян — знищити до решти, воєнну силу Польщи. Ли-

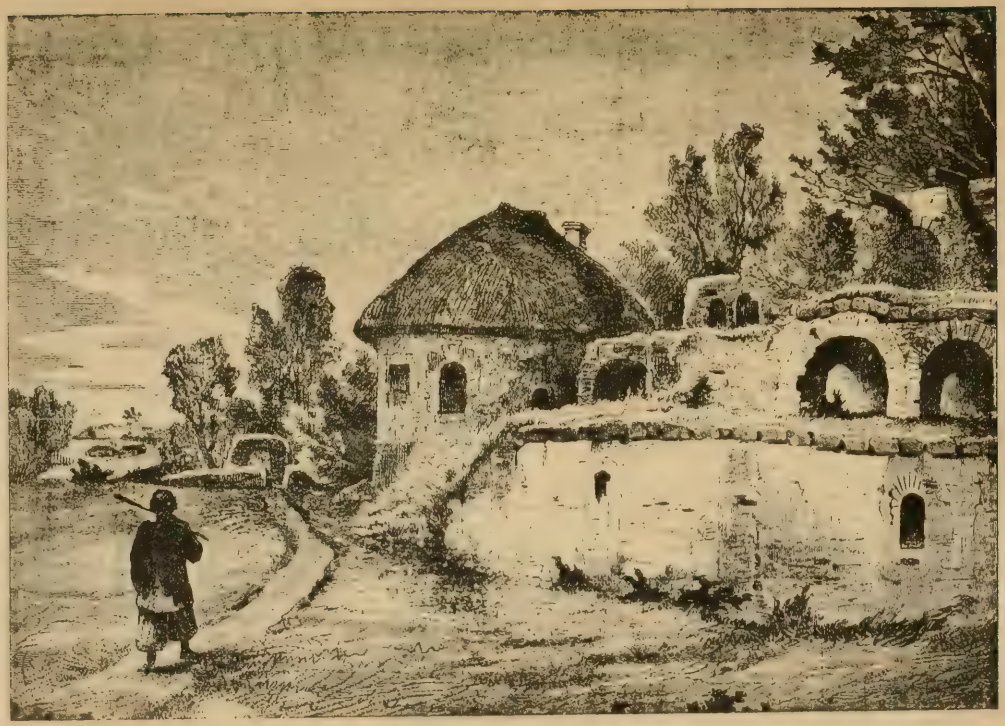

Руїна хутора Б. Хмельницкого в Суботові.

ше в такім случаю польскі війска вже довгий час не могли би пхати ся на Україну і Хмельницкий мав би час зорґанїзувати українську державу та обезпечити її независимість.

Але де по корсуньскім бою стояла тота решта воєнної сили Польщи? Де Хмельницкий мав за нею шукати? Чи може в Варшаві? Чи на се мав іти на Варшаву, щоби тимчасом розсипані на цїлім просторі Польщи мілїції паньскі і шляхта польска зібрали ся в більші віддїли і впали на Україну та нищили її, сьміючи ся з Хмельницкого, котрий сидить в Варшаві і — голодує?! Нї! Хмельницкий уважав за річ користнїйшу ждати на ворога в своїм краю:

5) Величезною похибкою Хмельницкого мало бути се, що „тратячи 4 місяцї на безплодних переговорах з Поляками, д а в їм з м о г у з і б р а т и п р о т и в с е б е н о в у а р м і ю". Критики Хмельницкого навіть не підозрівають його, що ті „безплодні переговори" він може нарошно вів на се, щоби зискати на часї та ту голоту, що збіглась під його хорутви, зорґанїзувати в правильну армію. Впрочім закид маринованя часу є цїлком неслушний, бо Хмельницкий не давав дармувати і своєму війску. Орґанїзуючи свої полки (не дармуючи як кажуть історики), він не держав їх коло себе, але розсилав їх на всї сторони. Як раз ті, Хмельницким з під Білої Церкви розсилані „загони", очистили в короткім часї цїлу Русь з польских панів і польских ґарнїзонів.

Не похибкою Хмельницкого, а великою його заслугою є се, що він дав Полякам змогу зібрати против себе нову армію. Замість за польскими силами воєнними уганяти по цїлій Польщи, Хмельницкий дав Полякам час зібрати їх до купи, щоби їх від разу роздовтати коло Пиляви. Як Хмельницкий зблудив, то лише

в тім, що за коротко туманив Поляків і не дав їм тілько часу, щоби вони могли під Пиляву привести всю, абсолютно всю польску силу воєнну. Як би так коло Пиляви було зібралось все те, що було під Берестечком, то инакше виглядала б нині політична карта східної Европи! Тимчасом Польща привела під Пиляву не все своє рицарство: лише звиш 60.000 шляхтичів, а рахуючи з „шереґовими“ — яких 150.000 мужа. „Кунктаторство, нерішучість і безрадність“ Хмельницкого дали йому нову сьвітлу побіду над Польщию. В вересни 1648 р. Хмельницкий знївечив і ту польску армію.

По пилявскім бою Хмельницкий рушив на захід і обложив Львів. Козаки не були майстрами в облозї укріплених міст, тож облога тягла ся дуже довго. В додатку Хмельницкому потрібний був гріш, бо Татарин домагав ся заплати за свою поміч. Хмельницкий взяв з міста окуп і відступив. З під Львова пішов Хмельницкий під польску фортецу Замость і обложив ї. І сеї кріпости не міг він взяти, тож коли довідав ся, що Поляки вибрали королем накиненого їм Хмельницким кандидата. Яна Казиміра. відступив від облоги і вернув на Україну. В грудни 1647 р. Хмельницкий утїкав з польскої вязниці на Запороже, а за рік, 17. грудня 1648 р. вїздив з трїюмфом до матери городів руских, до історичної столиці руских земель, як вибраний народом монарх, що землю руску освободив з ляцкого ярма!

Залишенє облоги Замостя і поворот на Україну є для істориків загадкою. Вони знов дивують ся, чому він не пішов на Варшаву. Я знов не розумію, пощо Хмельницкий мав іти на Варшаву, або хоч би доконче здобувати Замость, польску фортецу на польскій терито-

рії? Його ідеалом була руска земля в руках козацтва, а се значить самостійна держава руска. В тій хвили Хмельницкий дійсно усунув з рускої землї всяку польску власть державну. Заборчих плянів Хмельницкий не мав нїяких. (За границю війною не піду; досить з мене України, Поділя, Волинї.. !) Хмельницкий тим більше не міг мати заборчих апетитів, бо руска територия національна єще не була зорґанїзована в самостійну державу руску і її самостійність єще не була обезпечена.

Поминувши се, що як по корсуньскім бою, так і тепер, Хмельницкий не мав що шукати на польскій території етноґрафічний, була також на Україні конечна його присутність і присутність його війск. Між иншим була небезпека інвазії московских війск, бо Москва все єще ладилась ратувати Польщу і польске панованє на Руси. Хмельницкий, для котрого татарска поміч була дуже невигідна і дорога, раз-у-раз звертавсь до московского царя з просьбою о поміч. Однак Москва не подавала йому найменшої надії. Противно, по пилявскім бою, заки єще Хмельницкий рушив під Львів, Москва грозила, що як Хмельницкий не покорить ся Польщи, то „русскіе“ підуть разом з Поляками вгамувати Русинів! Москалї казали, що бунт Русинів против Польщи є для московскої держави таксамо небезпечний як і для самої Польщи.

Вернувши з під Замостя на Україну, Хмельницкий поводить ся як володар самостійної держави. Поки що він уважав себе фактичним володарем козацкої території рускої землї, бо лише ся територия, маючи власне війско, сталась від Польщи цїлком независимою. Инші рускі землї, як прим. нинїшна Галичина, не

мали власного війска національного, то-ж по відході українських козаків мусїли назад приняти польскі ґарнїзони і польскі власти державні. Хмельницкий взявсь заводити лад на Україні: орґанїзує упорядковану державу, щоби обезпечити її самостійність і нормальне житє, а також — як виходить з його поступованя при переговорах з Поляками — щоби її зробити операційною підставою до дальшої акциї в цїли відбудованя держави Володимира Великого.

Попилявецку фазу дїяльности Хмельницкого історики уважають за доказ „цїлковитого браку полїтичного вихованя. Коли йому раз удала ся справа, він путав ся і не знав, що робити далї“.

Знав, чи не знав, що робити далї, але робив! Робить якраз се, що треба було робити: орґанїзує в державу здобутий від Польщи край, орґанїзує українську державу. Не маючи цивільного персоналу, з котрого міг би сотворити державну адмінїстрацию, він дає своєму краєви адмінїстрацию військову. Кождий полк одержує адмінїстрацию певної території і тому адмінїстративні округи України також одержують назву полків. Монархом держави є начальний вождь українських війск (гетьман), а правительством держави ґенеральна старшина військова: адмінїстративними округами (територияльними полками) управляє старшина полків (військових).

Отся орґанїзация, яку Хмельницкий дав Україні, і яку дуже скоро перевів, є найлїпшим доказом, як ґеніяльним полїтиком був сей чоловік „без мети“, котрий по кождій удачи „тратить голову“.

Я в роботї Хмельницкого добачую один великий блуд — котрого впрочім, о скілько я

знаю дотичну літературу, доси нїхто не закинув йому. Хмельницкий зблудив тим, що своєю столицею не зробив нашої історичної столиці, нашого культурного центра. Хмельницкий повинен був осїсти в Київі, заложити там гетьманьский двір, усадовити всї центральні власти цїлої України, перемінити місто в фортецу і обсадити її сталим сильним ґарнїзоном під командою національно найсьвідомійших, полїтично найлїпше вироблених членів старшини. Що Хмельницкий сильно зблудив, не зробивши сего, показалось пізнїйше, в борбі з Москвою, котра розпочалась еще за житя Богдана. Вже його наслїдник, гетьман Виговский зрозумів значінє Київа для полїтичної судьби України і старавсь се місто здобути.

Однак мимо своєї ґенїяльности, Хмельницкий, син XVII віку не міг знати, яке значінє для дальшого розвою державного житя нації може мати адмінїстративний і війсковий центр в центрі культурнім нації.

Се можуть зрозуміти доперва пізнїйші покольня, котрі дивлять ся в зад на історию народів. Тим менше можемо дивувати ся Хмельницкому, коли зважимо, що навіть нинїшні критики його дїяльности, хоч як пріють, щоби в його роботї знайти щось нерозумного, доси не зробили йому закиду з того, що він осїв не в Київі, а десь в глухім кутї України.

По пилявскім бою, а специяльно по вїздї Хмельницкого до Київа, знов маємо богато доказів, що у Хмельницкого, у многих членів козацкої старшини, а навіть у рядово козацтва були ясні національно-полїтичні стремлїня, був ідеал національної держави. Еще перед Пилявами, коли козацтво опанувало Україну аж по ріку Случ, козаки говорили: „оттак, Ляше... По Случ наше!" Се є доказом, що козацтво вже

тодї думало о самостійній державі, обіймаючій бодай ту часть нашої териториї національної, котру опанував і міг перед польскою напастию оборонити козацкий меч.

В лютім 1649 р. приїхали до Переяслава польскі комісарі на переговори з Хмельницким і передали йому від короля відзнаки гетьманьскої власти. Тодї полковник Джеджалїй закпив собі з комісарів. „Хочуть нас уловити — сказав — щоб ми ярмо паньске з себе скинувши, о пять надїли. Нехай злизнуть ваші солодкі дари і уже нас тепер зануздаєте; не словами, а шаблею розправимось, коли хочете! Майте ви свою Польщу, а Україна нехай нам козакам зостанеть ся!“

До Переяслава приїхав також турецкий посол з відповідию на посольство Хмельницкого вислане до Царгороду єще перед пилявецкою битвою. Се, з чим приїхав турецкий посол, було предметом заходів українського посла: Туреччина годила ся на се, щоби за віддане їй частини польскої териториї. Україна стала окремою республїкою. На доказ, що ся республїка мала мати становище самостійної держави, в Царгородї мав сидїти стало козацкий посол. — Нехай тепер хто скаже, що Хмельницкий не мав ясної мети, та не знав, чого хоче!

З своїми мріями і з своїми плянами Хмельницкий довго не „виривав ся“ публично. Вони були засьмілї тодї, коли він розпочинав акцию. Доперва триюмфальний вїзд до Київа показав Хмельницкому, що за ним стоїть і постоїть вся народна маса і він міг тепер втягнути в свої пляни се, що доси могло бути тілько ідеалом, тілько в мріях фантаста.

На обідї у воєводи Кисїля (11. лютого). Хмельницкий не дуже чемно поводивсь з поль-

ськими комісарями і нахваляв ся відняти у Поляків „всю Русь".

До православних панів з України говорив він: „відкиньтесь ви від Ляхів і линіть ся з нами козаками. Згине лядска земля, згине, а Русь буде в тім році панувати!"

Чейже яснійше не міг Хмельницкий показати, що його ідеалом є вільна від чужого панованя земля руска. Тут вже не о самі привілеї козацкого стану розходить ся, так як у всіх попередних повстанях козацких, але о землю руску з усїма її суспільними станами. Се вже не виключно повстанє робучого люду против шляхти; Хмельницкий кличе всї стани руского народу против панованя Польщи!

„З тої комісиї нїчого не буде", мовив далї Хмельницкий: „війна мусить у тих трех або чотирех неділях розпочати ся. Виверну вас усїх Ляхів до гори ногами; потопчу так, що будете під моїми ногами... Я хоч собі малий чоловік, але менї так Бог дав, що я тепер єдиновладний самодержець руский!"

Дня 23. лютого, коли Кисїль знов пробував щастя, Хмельницкий гукнув: „Шкода говорити!... Тепер я уже доказав те, про що і не думав — докажу ще й те, що задумав: Вибю з лядскої неволї нарід руский весь!... За границю війною не піду;... буде з мене України, Поділя, Волиня: досить достатку в **князївстві нашім по Холм, по Львів і Галич!**"

Що нелиш сама старшина мріла про державу українську, а як тодї говорено, „руске князївство", доказують слова Хмельницкого, висказані до відїздячих від него комісарів польских:

„Не знаю, як та комісия скінчить ся, коли наші молодцї не згодять ся на 20 або 30 тисяч

реєстрових і **не вдоволять ся своїм удїльним князївством!**“

Польскі комісарі зрозуміли пляни Хмельницкого лїпше, нїж теперішні „історики“. Вернувши до Польщі, вони так кажуть:

„Ми побачили, що **Хмельницкий дбає вже не про козацтво, але про незалежне пановане в руских провінциях**... Причиною того якийсь патриярх Єрусалимский, котрий дав йому титул князя рускаго і рівнає до Константина Великого“.

Ведучи переговори з Польщию, Хмельницкий орґанїзував Украïну і приготовляв ся до нової війни. Заходи Хмельницкого о московску поміч лишились без успіху, бо Московщина уважала себе близшим свояком Польщи нїж Руси. На всї просьби о поміч царский посол привіз Хмельницкому до Київа (по тріюмфальнім вїздї в сїчни 1649) відповідь, що цар не зірве своєї дружби з Польщию, хоч козакам желає успіху, коли причиною їх повстаня була **тілько** віра; коли-ж не так, то нехай козаки піддадуть ся польскій власти!

Переговори з Поляками розбились і війна розпочалась наново. Весною 1649 р. Хмельницкий вже разом з кримским ханом вирушив на Захід і під Збаражем обложив зібране против него військо польске. Про пляни Хмельницкого сьвідчить його жадане, яке він поставив, коли в часї облоги Збаража Поляки розпочали з ним переговори. Богдан зажадав зложеня зброї, видачі польских ватажків, і додав таке услівє: „Польща уступить менї всї краї по ріку Вислу!“

Коли прийшла вість, що іде головна польска армія під проводом самого короля, Хмельницкий лишив під Збаражем, пильнувати обложених, хлопскі віддїли і троха Татар, а з найлїпшим

козацтвом і з головною силою татарскою пішов зустрічати короля. Обі сили стерлися в днях 5. і 6. серпня 1649 під Зборовом, де Хмельницкий розбив польскі війска. До решти знівечити польскої сили воєнної Хмельницкий не міг, бо в хвили, коли польский табор разом з королем вже був в руках Хмельницкого, татарский хан зрадив Хмельницкого і станув по сторонї короля. Бій перервано і Хмельницкий заключив з польским королем договор.

Мимо того, що услівя договора диктував більше хан, нїж Хмельницкий, зборівский договор таки був великим поступом супротив давнїйших угод козацтва з Польщию. Хмельницкий виторгував щось більше, нїж стан, який був за Сагайдачного, бо бодай для українських воєводств (чернигівске, київске, брацлавске) майже повну державну самостійність. Ся державна самостійність не була в договорі висказана, але установлена і обезпечена одною його точкою: „в тих місцях, де жити муть козаки вписані в реєстр, коронне військо не має права займати стацій".

Як на якій території має право сидїти лише її власне місцеве військо, підчинене лише власному, автономічно вибіраному начальникови, і як в додатку се військо має в своїх руках всю цивільну управу краю, то ся територия є самостійною державою.

Історики знають, хто під Зборовом вратував польску армію від цїлковитого зничення і під чиїм напором заключено зборівский договор. Для того я не можу зрозуміти, як можуть ті історики рівночасно писати: „Хмельницкий в тій хвили не був підготовлений до тої ролї, яка неожидано випала на його долю і тому не був в силї вести дїло так, як вка-

зувала йому судьба і желаня народа. Замість полонити короля і т. д.!"

Зпід Зборова Хмельницкий знов вертає на Україну і дальше переводить її державну орґа-

нізацию. Передусїм стараєсь він улїпшити своє військо, щоби воно не було хвилевою, случайною збираниною неузброєної і невишколеної

по військовому черни. Хмельницкий знав, що коли йому не пощастилось знищити під Зборовом решти воєнної сили Польщі, то в короткім часі знов прийде до оружної розправи, хоч би навіть польский сойм приняв зборівский договор. Хмельницкий переводячи орґанїзацию України, не дуже держав ся того договора, а се мусїло доводити до нових конфлїктів.

Закидають Хмельницкому, що він в борбі з Польщию „не опер ся на народї“, та що се було причиною його неудач. Відповідь, чи сей закид правдивий, відкладаю на пізнїйше. Тепер скажу лише, що так „оперти ся на народї“, як гадають критики дїяльности Хмельницкого, можна лише у внутрішній полїтицї краю, а не в борбі з сусїдною державою. В борбі з Польщию Україна мала проти себе не польский народ, а польску армію, зложену в головній части з нїмецкого війска, з ветеранів 30-лїтної війни. Против такої армії треба було противставити вишколене військо, а не „народ“, котрий під Берестечком дав ся вирізати! В війні з Польщию Хмельницкий міг „оперти ся“ тілько на козацтві. Супротив того, що сего війска мав за мало, аби з Польщию раз на все покінчити, Хмельницкий мусїв озирати ся за союзниками. Він входить в зносини і старає́сь позискати до війни з Польщию: Москву, Молдавщину, енерґічного володаря Трансильванії Юрія Ракоуція, Швецию, Туреччину.

Єще в маю 1649 р. пише до московского царя о поміч і запевняє його, що за се козацтво признасть його власть над Україною. Цар відповів Хмельницкому так: „Єще батько мій завів вічну згоду з Поляками, тож я не можу іти війною на їх землю. Але як польский король звільнить вас без війни зі мною, то я прийму вас в своє підданьство“. Хмельницкого

вже добре розлютила така відповідь московскої товарищи. Синови одного росийского боярина, що приїхав був до Хмельницкого, троха в якихсь пограничних справах, а троха на шпігуньство, Хмельницкий так відрізав: „Ви менї все про дуби та про пасїки правите. А я от піду, зруйную Москву, і все московсе царство, тай той, що у вас в Москві сидить, не всидить у мене: чому він не подав нам військової запомоги проти Поляків?!“

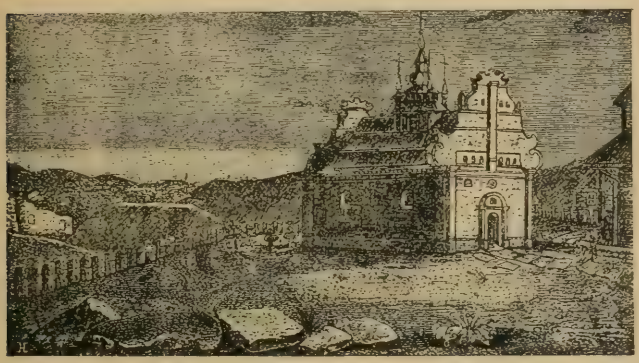

Суботівська церква, в якій похоронено Б. Хмельницкого.

Хмельницкий гадав налякати Москву Татарами, гадаючи в той спосіб здобути її поміч. По московскій земли розпустив він чутку, що козаки ідуть з Татарами на Москву. Москалї, котрі вже не раз коштували козацкої шаблї, дїйсно затревожились. Вони зачали підготовляти зірванє з Польщию, але тілько на случай, як би Хмельницкий дїйсно знївечив Польщу і схотїв пімстити ся на „русских“ за се, що вони не дали помочи Русинам. Однак переговори між Москвою а Польщию, котрі мали довести

до зірваня з Польщию, довели до еще тїснїйшої дружби між тими розбишацкими державами. Дня 1. липня 1650 р. царский гонець принїс до Варшави вістку, що цар навіть не домагаєсь звороту тих країн, котрі Польща недавно була забрала Москві*), навпаки, бажає вічної згоди між Москалями а Поляками.

По від'їздї московских послів з Варшави, Поляки змовились з Татарами воювати і зруйнувати Москву. Хмельницкий дав знати про се в Москву і знов просив, щоби Москва в своїм власнім інтересї злучила ся з козаками до війни проти Поляків і Татар. Рівночасно Хмельницкий просив о царску протекцію над Украіною. Москва і на се була глуха, то-ж Хмельницкий, щоби відтягнути Татарів від спілки з Польщию, звертає ся о поміч до турецкого султана і признає себе васалем Туреччини (в грудни 1650 р.). Турок обіцяв дати Русинам ту поміч, котрої не хотїв їм дати московский цар, той цар, котрий зве себе „русским“ царем!

Як Хмельницкий предвиджував і до чого приготовляв ся, так сталось. В грудни 1650 р. зібравсь польский сойм і відкинув підписаний королем зборівский договор. Війна розпочалась наново.

Весною 1651 р. Хмельницкий рушив під Збараж. Татарский хан, котрий був тайним союзником Польщи, одержав від султана строгий наказ помагати Хмельницкому. Довго мусїв Хмельницкий ждати на сю татарску поміч. Дня 19. червня 1651 зійшлась козацко-татарска сила з польскою під Берестечком. Тут вже зібралось абсолютно все те, що Польща тодї могла стягнути, або наймити — словом, вся воєнна сила

*) Смоленьск і князївство Сївереке і Чернигівске, забрані Польщию, але шаблею украіньского козацтва за короля Володислава.

Польщи. Як би Хмельницкий був знищив ту польску армію, то результатом його побіди була би з'єдинена вільна держава руска, а Польща — що найменше — її васалем.

Зрада татарского хана в хвили, коли бій мав остаточно рішити ся в користь козаків, знівечила цїлий, знаменито обдуманий і виконаний плян Хмельницкого. Козацтво мусїло залишити гадку остаточної розправи під Берестечком. Треба було вицофати ся з під Берестечка, щоби спасти військо і зібрану в таборі чернь, котра впрочім була тілько тягаром табору і вводила анархію. Ся недисциплїнована чернь знівечила майже до половини переведений дня 29. червня плян відвороту Богуна: Поляки взяли табор, безборонний нарід вирізали, а козацка армія, котра в більшій части спасла ся, розбилась і розлетїлась на всї вітри.

Викрутивши з ханьских рук, Хмельницкий вертає на Украйну ратувати справу. Сей ґеній доперва тепер показав, що він уміє! В дуже короткім часї зібрав таку силу, з котрою Поляки мусїли числити ся. Щоби виекати на часї, Хмельницкий заключає з Польщию (в Білій Церкві 17. вересня 1651) договор, о много некористнїйший, нїж зборівский. Білоцерківский договор обмежив самостійну територию „козацку“ на одно, київске воєводство. В инши воєводства вступили польскі війска, пани стали вертати масами на Украйну і на безборонним народї розпочались страшні звірства польскі.

По нещастю під Берестечком, коли польскі кати страшено знущали ся над руским народом, Хмельницкий благав царя о поміч, защо зобовязував ся узнати царску власть над Украйною. Цар тілько похвалив намір віддати ся „під його руку“ — тай тілько помочи було з того Хмель-

ницкому. „Я до них з щирим серцем“, мовив Хмельницкий: „а вони надомною насьміхаються. Побий мене Бог, коли я не піду на Москву і не зруйную її гірше Литви!“

По дуже некористнім для козаків, білоцерківскім договорі, коли Україна просто гинула, Хмельницкий знов звертаєсь до царя о поміч та просить, щоби цар позволив селитись на пустих землях московских утїкачам з України, когрим Поляки попали оселї і котрі спасли своє житє перед розьвіреними жовнїрами польскими.

І що казав цар відповісти послови Хмельницкого?

„Величество не бажає зрушувати мира і радить гетьманови, та усїм козакам держатись угоди з Поляками“. Значить, білоцерківскої угоди... значить, терпіти дальше польску неволю і польскі зьвірства. А дальше, почув таке посол Хмельницкого: „У нашого царя є богато вільних земель. Нехай гетьман з усїми Українцями переходить до нас, але далеко від границь Польщи (на Дін), щоб з нею Москва сварки не мала. Гетьман з усїм військом може перебратись до нас, ми не виженемо назад“. — Московский цар готов був принятй до себе руский народ, але під услівєм, що сей народ покине всю свою прадїдну руску землю і дарує її Полякам, а сам перебере ся далеко від Польщи в безлюдні степи московского царя!

Хмельницкий не гадав придержуватись некористного договора з Польщию. Коли Москва не хотїла дати йому помочи, він звертаєсь в иншу сторону і робить також пробу з Молдавщиною через женячку свого сина Тимоша з донькою молдавского воєводи. Ся акция, хоч при нїй пощастилось козакам вирізати під Ба-

тогом 22. мая 1652 р. 20-тисячну армію польску, скінчилась смертию Тимоша.

Весною 1653 року Хмельницкий і Татари окружили під Жванцем і відрізали від Польщи польску армію. Полякам грозила цїлковита загибіль, але підкуплений Татарин знов зрадив Хмельницкого. Хмельницкий мусїв Поляків випустити з рук і вернути з нїчим на Україну.

Хмельницкий рішивсь тепер, як не добрим словом, то погрозами позискати московску поміч. Він загрозив цареви, що як не прийме України „під свою руку“ і як не піде війною на Польшу, то Україна прийме турецке вазальство. Цар бояв ся, що як таке станесь, то козаки разом з Татарами зруйнують Московщину. Він переконав ся також, що Поляки не хочуть мати його своїм королем по смерти Яна Казиміра. Супротив того він загадав купити собі ту корону: заплатити Полякам за неї Україною. Він загадав взяти Русь „під свою руку“, щоби відтак, як Поляки виберуть його своїм королем:, зрадити Русинів і дарувати їх назад Польщи. Скликаний царем в жовтни 1653 р. земский собор висловив одноголосно думку, що Москва повинна розпочати війну з Польщию і Литвою за „обиду віри і царскої чести“. Козацка рада в Переяславі дня 8. сїчня 1654 р. ухвалила точки договора з царем, котрими Україна віддалась „під цареку руку“ під услівєм, що цар буде своїм військом боронити Україну перед Польщию.

Насамперед треба рішучо заперечити российскими істориками вмовлену в сьвіт гадку, що Хмельницкий злучив Україну з Москвою. Хмельницкий анї пляну такого не мав, анї сего не зробив.

Такий фальш пустили в сьвіт русифікатори України і піддержують його до нинї цї-

лим „науковим“ апаратом на се, щоби на виправданє доконаного на Україні розбою і для попертя своєї русифікацийної роботи мати за собою великий авторитет того, що Україну висвободив з ляцкої неволї. Сфальшували історию, а Хмельницкого оклеветали „соединителем“, щоби безкритичній товпі мож було сказати: „сам Хмельницкий переяславским договором показав, що руский і росийский народ уважає за одну нацию, котра повинна жити разом, як одна. Богом сотворена одиниця!“ А Хмельницкому анї снилось уважати Русинів за оден народ з Москалями, йому анї снило ся лучити Україну з Московщиною в одну державу і він сего не зробив!

На підставі переяславского договора, заключеного між козацтвом України а повновластцями московского царя, Україна узнала над собою власть кождочасного царя Москви, однак з тим, що для України цар буде монархом — говорячи нинїшною термінольоґією — конституцийним. Точки переяславского договора доказують, що Україна у всїх своїх внутрішних справах мала рядити ся автономічно. При Україні полишило ся навіть право зносин з посторонними державами. Гетьман України мав лише обовязок про сї зносини доносити цареви пізнїйше, а не відпускати і задержувати тих послів чужих держав, котрі прийшли в якій справі против царя. Нїякі росийскі уряди не мали на Україні нїякої власти. Царска власть обмежала ся тілько на тім, що цар мав приймати до відома вибір гетьмана, а в Київі мав право посадити воєводу — без нїякої власти. Росийский воєвода в Київі не мав права мішати ся до адмінїстрациї України, нї до її судівництва, нї до скарбовости, нї до військових справ; він взагалї мав бути пятим колесом

при возї, от, щоби тілько був на Україні видимий знак невидимої царскої власти. І війска росийскі не мали права в мирний час стояти на Україні, хиба лише в Київі росийска сторожа військова при царскім воєводі, чи як нині кажуть, амбасадорі.

Хмельницкий пішов в такий спосіб „під царску руку“ лише в тій цїли, щоби за поміч, яку Україна буде давати Москві тогди, коли Москва буде загрожена, та-ж Москва помогла своїми військами обезпечити Україну перед інвазиєю польскою. Тим часом Москва договора не додержала. Хмельницкий не мав від Москви майже нїякої помочи і Україна мусїла боротись з Польщию власним, довгою війною винищеним козацтвом.

Поляки получились тодї з Татарами і стали страшно лютувати по Україні. а спеціяльно на Поділю, вирізуючи в пень село за селом, місто за містом; не щадили нїкого, ні жінок ні старців, ні малих немовлят. Козаки були тодї вже страшно обезсилені і здесятковані, та доконче потребували сильної помочи. Ті війска, які цар вислав на поміч козакам, були дуже слабі і дрантиві; вони розбігали ся на саму вість, що йдуть Поляки або Татари. Виглядало, що Москалї наронно поступають так, аби Поляки могли руску землю і її козацтво до решти винищити так, аби цар міг відтак робити на Україні що захоче і остаточно дарувати її Польщи.

Хмельницкий вступив в Галичину, розбив Поляків під Городком і обложив Львів. В тім часї майже всю Польщу заняли Шведи (підбурені против Польщи Хмельницким), а польский король утїк на Шлезк. Дня 29. жовтня 1655 р. приїхало до Хмельницкого посольство від короля. Хмельницкий зажадав тодї, щоби Польща зрекла ся всього, що належало до ко-

лишнього вел. княжества рускаго, та щоби відступила цїлу Русь Володимира.

З сего посольства польскаго нїчо позитивного не вийшло, але у Хмельницкого дозрів новий плян акциї в тім напрямі, щоби довести до злуки всїх земель руских в одну руску державу. Передусїм він зрозумів, що Московска „поміч“ Русинам не поможе, але противно, пошкодить. Він, не питаючи коменданта московских військ Бутурлїна, зробив з міщанами Львова угоду, та щоби показати, що він не є підданий Москви і не обовязаний слухати московских ґенералів, сказав депутатам міста: „умовляйтесь обі з Москалями, як хочете; я їх лишаю і іду собі в свою руску державу.“

Хмельницкий подвоїв тепэр ен рґію, щоби довести до кінця розпочату на широкі розміри дипльоматичну акцию. Він стараєсь роздобути союзників, з котрими міг би оперти ся так против Польщи як і против Москви. Хмельницкий відновив насамперед союз з Туреччиною (1655), за чим пішов союз з Кримом. При кінци 1656 р. заключив угоду з Ракоуцїм. Коли-ж Хмельницкий для своїх плянів позискав Швецию, а цар в Вильнї зрадив Украïну, Хмельницкий зробив в початку 1657 р. з союзниками плян подїлу Польщи і утвореня руской держави. Такий остаточний удар загадав Хмельницкий завдати Польщи, бо прийшов до переконаня, що Польща, як довго вона буде істнувати, в інтересї пануючих в нїй маґнатів, нїколи не зрезуґнує з богатих земель украïньских і Русь нїколи не буде мати хвилини спокою потрібного для з'орґанїзованя держави і обезпеченя того, що козацтво здобуло мечем. Розібрати Польщу загадав Хмельницкий також тому, щоби Москва не могла Польщи відступити руских земель.

Як Хмельницкий дививсь тодї на можність згоди чи угоди з Польщию, доказує відповідь, яку дав польскому послови, котрий приїхав до него весною 1656 р. просити помочи против Шведів:

„Годї, панове, обманювати нас і вважати дурнями; Полякам за їх неустанне віроломство нїхто в сьвітї не вірить; був час, коли ми годили ся на мир, по волї короля; а король таїв у душі противне тому, що показував на вид. Ми не війдемо з Польщию в нїякі договори, поки вона не зречеся цїлої Руси. Най Поляки формально оголосять Русинів вільними, як еспаньский король признав вільними Голяндців. Тодї будемо жити з вами, як други і сусїди, а не як піддані раби ваші; тодї напишемо договор на вічних таблицях; та сьому не бути, поки в Польщи володїють пани. Не буде-ж і миру між Русинами а Поляками".

Хмельницкий не виконав свого плану, бо московский цар зрадив козаків і цїлий руский народ. Якраз в хвили, коли Хмельницкий і його союзники мали добити Польщу, сталось се, чого Хмельницкий найбільше бояв ся. Показало ся, що московский цар на се взяв Украïну „під свою руку", щоби руский народ, котрий виборов собі волю своєю власною кровю, еще сильнїйше прикувати до польского воза.

Польща була над пропастию, бо опанували її Шведи. Тогди то цар, замість користати з нагоди і запевнити Украïнї, та иншим руским землям волю, іде ратувати Польщу. В вересни 1656 р. з'їхали ся відпоручники царя Олексїя і короля Яна Казиміра. Тут вони умовили ся, що по смерти Яна Казиміра Польща вибере королем царя Олексїя. За се цар вже тепер піде війною на Шведів і приборкає козаків, а як стане

польским королем, то віддасть Україну польскій коронї. З рускою землею мало повторити ся се, що вже раз було стало ся в 1569 р. Русь належала тодї до Литви, але при заключеню унїї з Литвою Польща забрала Литві рускі землї і прилучила до польскої корони.

Козацких делеґатів, котрих до Вильна вислав був Хмельницкий, навіть не допущено на нараду, на котрій „русский“ цар продавав Полякам руску землю! Вони случайно тілько довідались, що московскі війска мають руский народ загнати назад в ляцке ярмо. „Дїти — сказав тодї Хмельницкий — треба відступити від царя! Підемо туди, куди скаже Вишнїй Владика. Будемо під бусурменьским володарем, не то під християньским!“ На додаток, дїдичний обожатель Польщи і польских маґнатів, австрийский двір цїсарский загрозив, що підє війною против Хмельницкого, як козаки не покорять ся Польщи! Тодї то Хмельницкий вже й хвилини не надумував ся. Він з своїми союзниками зробив остаточну умову що до подїлу Польщи і утвореня самостійної держави рускої. та післав на поміч Ракоуціому сильний віддїл козацкий.

Московский цар, котрий взяв Україну під свою руку, вислав Полякам військову поміч, а Хмельницкому казав не тілько відступити від союзників руского народу, але вислати також козаків — помагати Полякам! Царскі посли, котрі в сїй справі приїхали до Хмельницкого, застали гетьмана вже на смертній постели. На однїй з перших авдиєнций 9. червня Хмельницкий заявив послам, що анї з Ракоуціім, анї з шведским королем не зірве, бо цар хоче Русинів віддати назад в польске ярмо. Дальше заперечив Хмельницкий, мов би переяславский договор позволяв сидїти московским воєводам в у-

країньских містах поза одним Київом. Аби Москалям показати, що гетьман України є самостійним володарем, Хмельницкий приняв послів Ракоуція і шведского короля. Пізнїйше (13. червня) знов допустив до себе царских послів і знов заявив, що з своїми союзниками не зірве, але противно, жадає, щоби цар помирив ся з Шведом, та приступив до акциї на знищене Польщи. Ті посли, котрі на Україну приїхали також на шпігуньство, пронюхали, яка є умова між Хмельницким, а його союзниками: Польска держава мала цїлком щезнути з карти Европи. Вся руска земля Польщи мала бути прилучена до козацкої териториї, а решту земель Польщи мали розібрати тіж себе союзники.

Мимо того, що велась акция на знищене Польщи, проворний Хмельницкий числив ся також з тим, що Польща при помочи Москви і Австриї таки виграє справу і що тодї Польща разом з Москвою добють Україну.

Щоби вилїзти з можливої „халепи“, Хмельницкий, помагаючи союзникам, навязав дуже обережно переговори з Польщию, щоби, використуючи примусове, майже безвихідне положене Польщи, Україні та прочим землям руским запевнити повну независимість новим союзом з Польщию в формі персональної унїї.

Жадного з тих своїх плянів Хмельницкий не виконав, бо не позволила смерть. Хмельницкий помер дня 27. липня 1657 р. в Чигиринї. На жаданє гетьмана поховано його в суботівскій, ним самим вибудованій церкві. Польский зьвір. Стефан Чарнецкий, захопивши Суботів в 1664 р., казав кости Хмельницкого викинути з гробу і розкинути їх.

Іван Виговский.

Іван Виговский, православний шляхтич руский був при кінци 30-их до кінця 40-их рр. XVII. віку реґентом земского суду луцкого, почім став писарем при польскім комісарі управляючім Україною. В тім часї він познакомив ся з сотником Богданом Хмельницким. Коли Хмельницкий рушив з Запорожа против Польщи, Виговский, так як і українські козаки взяв участь в польскій експедициї против Хмельницкого. В жовтоводскій битві Виговский знайшовсь між брацями Хмельницкого і сей робить його найважнїйшим по гетьманї членом козацкої старшини, бо військовим писарем. Аванс з воєнного бранця на першого мінїстра є доказом, що В. мусїв бути одним з тих Русинів в польскій службі, котрі були втягнені в заговор і, ідучи з польскою армією проти Хмельницкого, допомогли йому до побіди. Вже за Богдана В. є в великій степени керманичем українськоі полїтики, особливо заграничної і ніщо не дасть ся осудити, о скілько якийсь акт полїтичної натури вийшов з ініціятиви самого Богдана, а о скілько він був наслїдком впливу образованїйшого і розважнїйшого писаря на рішеня і поступки гетьмана.

На нараді старшини при умираючім Богданї вибрано гетьманом його сина Юрка. Однак сей 16-лїтний хлопець під нїяким зглядом не

надавав ся на керманича новоутвореної держави. Знав се сам Богдан і тому віддав його під опіку кількох з старшини під проводом Виговского. По смерти Богдана старшина відразу зміркувала, що гетьманованє недотепного дїтвака добром не пахне. Старшина намовила Юрка, щоби бодай до часу, доки не підросте і не підвчить ся, зложив булаву. Юрко послухав, а старшина вибрала гетьманом Виговского в Чигиринї 27 серпня 1657. Юрко поїхав до Київа вчити ся.

Основою полїтики і тактики В-го, так за 9-лїтного писарства як і на гетьманьстві, був такий націоналїзм, який в західній Европі проявив ся доперва в половинї XIX віку. В. сьвідомо і пляново старавсь витворювати і скріпляти услівя ведучі до з'єдиненя всїх частин нашої національної території і до здобутя та запевненя їй полїтичної самостійности. Єще за житя Богдана, В. і гетьман зрозуміли, що московска зверхність мусить в дуже короткім часї перемінити ся на окупацию України московскою державою, та що дальший процес удержавненя мусить Русь стерти з лиця землї. Була також небезпека, що Польща вибере царя королем і тодї цар відступить Україну Польщи без застереженя якої будь автономії. Бачучи все те, не тілько В. сам але з всїм сьвідомим козацтвом був за зірваненм переяславского договора. Очивидна річ, що тодї цар розпочав би війну з Україною. Щоби оперти ся цареви, треба було постарати ся о якогось союзника. Найвідповіднійшим союзником могла тодї бути лише Польща, котру поміч козаків могла виратувати з загибели. Польща була тодї в так скрутнім положеню, що за союз з козацтвом готова була не тілько згодити ся на автономію України, але і обезпечити її. Здобувши булаву, В. рі-

шивсь довершити діло зачате спільно з Хмельницким, але перерване його смертию. Однак перед тим мусїв В. укріпити свою власть, котру загрожували три вороги: Москва, завидуючі В-му амбітники і українські розбишаки. Москва тодї еще не знала про намір В-го, але знала, що В. не позволить обрізувати прав, які Українї запевняв переяславский договор. Длятого царске правительство старало ся звалити Виговского, а перефорсувати якогось податливійшого гетьмана. Отверто Москва еще не мала сьмілости поборювати нового гетьмана, тож робила се руками двох других його ворогів: руками амбітників і розбишаків. Бунтовано також селяньство арґументом, що В-ий з своєю старшиною — проти волї царя — заводить панщину і укріпляє панщинний лад на Українї. З амбітників, котрі В-му завидували булави, найнебезпечнїйший був неперебираючий в средствах полтавский полковник Мартин Пушкар. Головною силою ворогів В-ого і всякого ладу на Українї був протисоцияльний елемент, який витворює кожда довготревала соціяльно-політична революция. Такий елемент витворила в наших очах російска революция. Здеморалїзовані при „вивлащуваню" революціонери, скріплені заводовими бандитами дали Росиї ту масу розбишаків, перед котрими нинї в Росиї нїхто не є певний життя. Акция селян, що козацтву помагали в борбі з Польщию, обмежала ся головно на мордованю панів і граблению дворів. Ті грабіжки здеморалїзували часть нашого селяньства. Витворили ся маси, що не тілько не хотїли поносити пїяких тягарів, які на народ мусить накладати всяка зорґанїзована суспільність, але в додатку взагалї не хотїли працювати навіть для себе і на своїм, лишь ждали на нагоду рабунку. Таким елементом, ніби народним, послу-

гувалась Москва і українські амбітники проти автономічної старшини, а тепер проти В-ого. В. знав, що Москва буде уважати його вибір за нелеґальний через те, що в акті вибору взяла участь сама старшина. Щоби обезсилити сей арґумент, та щоби мати більший авторітет перед Москвою, В. скликав на 25 жовтня 1657 другу раду до Чигирина, де окрім всеї старшини були ще сотники і по 2 делеґати з кождої сотні. На тій раді В. поклав булаву і бунчук, але його вибрано другий раз. Такою повною радою і так правильно не був вибраний жаден гетьман України. Москва і сего вибору не узнала. На новій раді в Переяславі в лютім 1658. В. зложив булаву, але його козацтво знов демонстративно вибрало гетьманом. На тій раді царский відпоручник терором здобув згоду гетьмана і старшини на уміщене в кількох містах України воєводів з військовими віддїлами. Старшина мусїла згодитись на се, бо чернь, котра не знала, чому Москва так побивала ся за тими воєводами, гадала, що вони мають боронити Україну перед чужими ворогами, а народ перед панами. Мимо згоди, В-ий до кінця свого гетьманованя старавсь тих воєводів не впустити на Україну.

Вибраний третий раз гетьманом, В-ий справив ся з Пушкарем, що підбунтований Москвою на чолї 20.000 дейнеків рушив проти В-ого. Одержавши татарску поміч, В-ий ударив на Пушкаря дня 1 червня 1658 під Полтавою і знївечив його армію. В бою погиб сам Пушкар. Тепер В-ий станув сильнїйшою ногою. Рїжні амбітники помирили ся з ним і він міг виступати сьмілїйше, протестуючи проти присилки московских воєводів на Україну. Бачучи, що Москва готова силою переперти се, чого не могла осягнути за згодою козацкої старшини,

В-ий прискорює переговори з Польщию і ладить ся до війни з Москвою. Хоч Москалї еще не мали доказів „зради“ В-го, вони орґанїзують розбитих Пушкарівців. Шереметев одержав з Москви наказ зловити В-ого з його однодумцями і відставити в Москву. В тій цїли Шереметев запрошував В-го до себе. На щастє, козаки перехопили одно письмо, котре зрадило наміри Москви. Козацтво зачинає тут і там по Українї масакрувати Москалїв. В-ий післав навіть свого брата Данила добувати Київ. В тім проявив ся великий полїтичний змисл В-ого. В-ий знав, — чого не догадав ся Хмельницкий — що як усадовить ся в тім історичнім осередку Руси, то виграє справу. Данилови не пощастило і Київ лишив ся в руках Москалїв.

Виговский рушив з усїм козацким військом під Гадяч, де дня 16 вересня 1868 відбула ся рада при участи польских комісарів. Козацтво ухвалило услівя, під якими зірве особисту унїю з Москвою, а заключить таку-же унїю з Польщию.[1]) Польскі комісарі згодились на головне жаданє козаків, щоби землї обняті козацким режімом[2]) творили самостійну державу (руске князївство) злучене з Польщию тілько особою короля і спільним польско-руским сенатом. Все проче мало бути автономічне, без нїякої звязи з Польщию. Законодатна власть мала належати до вибираного сойму рускоґо князївства, а виконуюча власть до вибираного гетьмана з княжими атрибутами. Судівництво, скарбовість, адміністрация мали бути автономічні — від найнизших інстанций до найвисших. Руске князївство

---

[1]) Гляди: В. Будзиновский: „Гадяцкі постуляти і гетьман Виговский“.

[2]) воєводства: чернигівске, київске і брацлавске (нинїшні губернії: полтавска, чернигівска, київска, східна частина волинськоі і південна подовина подільскоі).

мало мати власну монету, власний скарб і власну армію. Як би в рускім князівстві потрібна була присутність польского війска, то воно могло станути на території князівства тілько за дозволом гетьмана і мало бути виключно під командою гетьмана. Отсею послїдною постановою обезпечувано всї прочі постанови договора. Козаки поставили еще одно услівє угоди з Польщию, котре доказує, що вони вже тодї були такими націоналами, якими Італїйцї, або Нїмцї стали доперва в половинї XIX віку. Козаки зажадали, щоби Польща зрезиґнувала з своїх земель руских[1]) і відступила їх рускому князівству. Се жаданє було кульмінацийною точкою в розвою нашої ідеї національної. По тім пішов занепад і нинї, 250 лїт пізнїйше, стоять на тім становищи лишє дві рускі партиї одної провінциї (Галичини), але і се доперва від 10 до 15-ти лїт! Польскі комісарі, як могли, викручувались від сего домаганя, але козацтво стояло при своїм. Остаточно сю справу устилїзовано по крутїйски, здаєсь, так що обі сторони могли інтерпретувати в свою користь.

Провізорична угода помандрувала до Варшави до затвердженя соймом. Тимчасом В-ий лагодив ся тихцем до війни з Москвою, а Москва до борби з В-им. З початком грудня Ромодановский надтягнув з величезним військом московским і стягав до свого табору українських розбишаків, та козаків невдоволених з полїтики В-го. Ті козаки і дейнеки в московскім таборі вибрали собі нового гетьмана, бувшого судию військового Безпалого. Дня 27 червня 1659. явив ся неожидано В-ий і в дводневнім бою під Конотопом розторощив та знївечив цїлу московску

---

[1]) воєводства: волиньске, подільске, руске і белзке (решта губерній; подільска, волиньска і Червона Русь).

армію. На побоєвищи лишило ся 30.000 московских трупів. З недобитками Трубецкий утїк на московску територию до Путивля. В-ий не використав побіди; не пігнав за утїкаючою армією, щоби її знівечити до решти. Він вернув до Чигирина, бо за його плечима счинились в краю бунти. По Україні вже оголошено гадяцку угоду, яку польский сойм остаточно ухвалив. Сойм відкинув був жадане відступленя рускому князївству некозацких воєводств. Виговскому, котрий вже задалеко був загнав ся в конфлїкт з Москвою, не лишилось нїчо иншого, як згодити ся на змодифікований договор. Всеж таки старшина України не лиш теоретично застерегла Україні право до тодїшних руских територий Польщи, ухваляючи дотичний постулят на гадяцкій радї і боронячи його відтак в соймі. І практично осягнено в тій праві немаловажну річ. Гадяцкий договор управильняв церковні відносини і усталив права православної церкви в руских краях польскої держави. Тим Руске княжество стануло правно одною ногою в неприлучених еще до української держави руских землях і тим самим заварувало собі право станути на тих землях другою ногою. Тою частию гадяцкого договора прислужила ся козацка старшина західним Русинам, бо удержувала у них традицию спільного колись житя державного всїх земель руских, та піддержувала почутє національної єдности всїх земель руских. Те, що договор управильняв церковну справу в тих руских землях, що належали до Польщи, уможливляло Україні мішати ся в будучности також в инші „внутрішні справи“ Польщи, о скілько вони відносилиб ся до руского народу в межах польскої держави.

Угоду заприсяжено обопільно 10 червня 1659, що амбітникам підюджуваним Москвою

дало в руки нагоду до нових атаків на В-ого. Нетілько грабіжники-дейники орґанізувались наново против В-го. До опозиції пристають деякі члени старшини, котрі еще більше, нїж гетьманьства, завидували В-ому авансу на князя Руси. До найзавзятїйших противників його належав тодї також шурин Богдана Хмельницкого полковник Василь Золотаренко, котрий надіявсь дістати булаву по Виговскім. Великий апетит на сю булаву мав також Цицюра, другий головний провідник бунту. Ті амбітники, що самі не мали надії, висували кандидатуру Юрка Хмельницкого. Щоби утихомирити надходячу бурю і усмирити бунти, В-ий не гонить дальше за московскою армією. Свої війска В-ий порозкидав по цїлій Українї, але бунт здавлений в однім місци, вибухав в другім. Запорожцї оголосили гетьманом Юрка, коло котрого зачинають громадити ся навіть щирі прихильники В-ого і вороги Москви, бо зміркували, що справа В-ого вже програна. В-ий, не маючи хвилево під рукою тілько війска, щоби подужати противників, рішив ся уступити. Козакам зібраним коло Білої Церкви в вересни 1659 передав братом Данилом бунчук і булаву під услівєм, що козаки будуть дальше держати ся гадяцкої угоди.

По зложеню булави В-ий не зійшов зі сцени. Тепер сенатор і київский воєвода[1]), маючи все еще великий вплив серед старшини і досить значний віддїл наємного війска, міг він впливати на дальший розвій подій. Йому головно розходило ся о ратоване гадяцкого договора. В тій цїли він старавсь позискати полковників, щоби впливати на поступоване нового гетьмана, або, як обставини зложать ся ко-

[1]) Сам Київ був в руках Москалів.

ристнїйше для него і для його напряму полїтичного, єще раз захопити булаву. Стягнув силу наємників до Степаня і укріпив його, та з усеї сили заходивсь коло того, щоби Польщу спонукати до енергічнїйшої нїж доси акциї против Москви. До сеї акциї позискав наново татарску поміч. В-ий не без рациї сподївав ся, що коли козаки розчарують ся на Юрку, а він московскій силї протиставить більшу свою, то Україна, котрій вже горлом лїзла московска опіка, перейде під його стяг. Що В-ий не був полїтичним небіщиком, доказує се, що козацтво, оголошуючи Юрка гетьманом, рішило держати ся гадяцкої угоди, а на чорній радї в Корсуни 21 падолиста 1660, коли відновлювано угоду з Польщию (чуднівска угода), але для України вже менше користну, козацтво гомонїло: „От колиб був Виговскій, ще як гетьманував, оттак виразно нам вичитав, та розжував нам, то воноб і не стало ся оттого лихолїтя!“ Коли на тій радї говорилось про скиненє Юрка, старшина гадала вибрати назад В-ого. Однак тепер Поляки покерували. Вони не хотїли В-ого, бо знали, що він буде вести справу так, щоби гадяцкий договор відновити назад в цїлій повнотї, іменно з самостійним княжеством руским. Коли Юрко зложив булаву, то рада в Чигиринї в сїчни 1663 знов хотїла вибрати В-ого, але не допустили до сего два його противники: польскій аґент Тетера і демаґоґ Нечай Іван. На Україні лютував тодї польскій звір Чарнецкий. Його акциею на Україні було вирізуваве цїлих міст і сел і мордоване тих членів старшини, котрі не хотїли безусловно служити Польщі, а лише за цїну запевненя Україні до певної степени автономії. До таких належав також В-ий. Чарнецкий знайшов на него спосіб. В Правобережній розгорілось повстане про-

тив гетьмана Тетери; В-ому закинено зраду. Підступом заманено його до Корсуня, де стояв польский полковник Маховский, нїби на раду. Рада перемінила ся в воєнний суд над В-им. Мимо протесту В-ого, що його — воєводу і сенатора — може судити тілько король з сенатом, сей нелеґальний суд засудив В-ого на смерть. На другий день по засудї 17 марта 1646 розтрілено його, не позволивши навіть висповідати ся.

Де В-ий похований? — В завіщаню знайденім в барских актах стоїть: „тїло моє після християньского порядку віддати земли, котре лежати має в Скитї великім, в мурованім склепі, в церкві Воздвиженія ч. Хреста“. Як завіщанє виконано, то В. лежить або лежав в Маняві, бо тілько манявский скит називано великим. Одна стара записка каже, що тїло В-ого спровадила його жінка до Руди в Галичинї (де був приватний двір В-ого) і поховала його „в скитї коло Руди гнїздичівскої, в склепі хрестовоздвиженьскої церкви“. В селах коло Руди гнїздичівскої, котрі належали до В-ого, є нинї тілько в одних Юсиптичах церков воздвиженія Ч. Креста і має копії записів В-го на церков з р. 1663. В тім селї є також місце в лїсї, про котре говорять, що там стояв колись монастир.

Юрій Хмельницкий.

Юрія Хмельницкого оголосили козаки гетьманом 18 вересня 1659 на радї під Германівкою. На радї під Білою Церквою, відбираючи від Виговского для Юрка бунчук і булаву, рада порішила держати ся гадяцкого договора. Се є доказом, що не договор з Польщию повалив Виговского, лише завись амбітників. Москва стала громадити великі війска, щоби Украïну силою дістати назад під царску власть. Лївобережна Украïна перейшла під вплывом Цицюри і Золотаренка на бік Москви і приймає з великою парадою царского воєводу Трубецкого, котрий єще дня 5 вересня на чолї великої армії московскої вирушив з Путивля. Дня 28 вересня Трубецкий станув в Переяславі, де скликав раду, на котрій мав затвердити гетьманом того, кого „виберуть“ козаки. Ю. Хмельницкий і його старшина вислали до Т-го письмо, в котрім пригадують йому, що гетьман вже вибраний, та що його узнала так право- як і лївобережна Украïна. Старшина запросила Т-ого, щоби приїхав до них на сей бік Днїпра на переговори. Однак Т-ий, котрий прийшов знаслувати гетьмана до вірности Москві, рішучо домагав ся, щоби гетьман приїхав з старшиною до його

табору на „раду“. Положене було скрутне. Перед козаками стояв Т-ий, а з боку загрожував Шереметев з другою московскою армією. Юрко рішив ся поїхати до Переяслава. Сім його полковників, що нову раду уважали за безпредметову і нелеґальну, а в додатку з Москвою вже взагалї не хотїли мати нїчого спільного, на ту раду не поїхали. Не явило ся також духовеньство Украïни, бо воно рішучо стояло за гадяцким договором. В радї взяли участь головно московскі воєводи, стягнені з цїлої Украïни і москвофільска часть Лївобережа. Окруживши раду своїм війском, Т-ий зарядив „вільний“ вибір гетьмана. Коли гетьманом оголошено Юрка, Т-ий предложив йому до принятя і до заприсяженя додаткові статї до переяславского договора з 1654-го року. Сї додаткові статї обмежували власть гетьмана і старшини передаючи її в руки московских воєводів розміщених в рїжних містах Украïни, накидали Украïнї обовязок удержування московских ґарнїзонів, украïньску церков і духовеньство підчиняли під власть московского патріярха і т. д. Сорок тисяч московского війска окружало раду, тож Юрко і ті, що з ним прийшли на раду, не могли запротестувати против сего зломаня першого переяславского договора. Вони знали, що як не приймуть нових „статий“, то жаден з них не вийде живий з ради. Знасилуваний Юрко підписав новий договор переяславский і заприсяг вірність цареви.

Окрім того козаки мусїли видати Москвї всю родину Виговского і всїх його особистих і політичних прихильників. Як Москва метила ся на родинї Виговского, довідуємо ся з оповідань сучасників: „В понедїлок (5 сїчня) до Суботова привезено тїло Данила Виговского, страшно пост-

чене за наказом самого царя. Насамперед потято тїло кнутами на штуки; очи вилуплено і сріблом заляно, уши були сверлом порозверчувані, пальцї попрививані, лидки ножем по жилам порозтинані, нечуване „zgoła okrucieństwo“. Видїв Селецкий, що коли Данилиха припала до тїла, так ся вдарила о трумну, що страшно розбила голову. Прибув і сам Ю. Хмельницкий, і зобачивши тїло дуже плакав. Жінка Данила, його рідня сестра, кляла його тяжким проклоном, і коли він хотїв піти до неї до покою, кинула за ним полїном. Великий між козаками по сій причинї був розрух — коли побачили таку страшну нелюдскість“.

На підставі сеї вимушеної нової переяславскої угоди Україну засипано московскими воєводами і московскими військами. Специяльно укріплено і обсаджено московскими військами Київ.

По поворотї гетьман скликав раду до Чигирина. Показало ся, що вся Україна бунтує ся против нової переяславскої угоди. За Москвою тягла тілько та часть населеня, що не узнавала нїякої власти і нїякого ладу. Зачинають ся знов переговори з Польщию. Юрко веде їх дуже обережно і по крутїйски, бо боїть ся Москви. Під впливом Виговского, котрий знов позискав Татарів, Польща ладить ся до війни.

Московска армія (80.000 війска) під Шереметевом рушила проти надтягаючої на Україну польскої армії. До Москалїв прилучив ся Цицюра з своїми козаками. Юрко з цїлою козацкою армією не квапив ся „пхати пальцї між двері“. Москалї зійшлись з Поляками біля Любара. Бій від 14 до 26 жовтня скінчив ся великим погромом Москалїв, до чого сильно причинив ся Виговский з своїми затяжцями. Москалї утїкли під Чудново, щоби получити ся

з козаками Юрка, котрі станули коло Слободища. Поляки здігнали Москалїв, усадовили ся в Чуднові і окружили Москалїв. Виговский звернувсь тодї до Юрка з предложенєм відступленя від Москви.

Бачучи, що цїла московска армія мусить згинути, козаки вислали до Чуднова делєґатів, де з Поляками складено нову угоду. Принято гадяцкий договор, але вже без руского князївства. Ту „чуднівску“ угоду заприсяжено обопільно 18 жовтня 1660. В три дни пізнїйше переходять з московского табору до табору Юрка козаки Цицюри. Тих, котрі сего не зробили, тілько лишили ся вірними Москві. Москалї самі, щоби себе ратувати, видали Татарам, що помагали польскій армії. Татари не пощадили і Москалїв. Вони взяли московский табор, розграбили його, війско вимордували, а старшину поволїкли в Крим.

Нїжиньский полковник Золотаренко і Сомко в Переяславі інтриґами і при помочи московских війск перетягли майже цїлу Лївобережну знов на московский бік. Оба гадали інтриґами і при помочи Москалїв здобути гетманьску булаву. Тимчасом на ту саму дорогу пустив ся демаґоґ Запорожцїв, Бруховецкий. Своїми листами, котрі мусїли попадатись в руки Москалїв, він виробляв у Москалїв переконанє, що як би Бруховецкий став гетьманом, то він власними руками знївечив би всю автономію України і всї „вольности козацкі“, а всю управу віддав би в руки „царских людий“. Москва не зарядкувала вибору нового гетьмана, бо все єще надїялась повороту Юрка з правобережною Україною під царску руку. Юрко тим часом то переговорює з Москвою, то робить походи на Лївобережну, щоби її собі покорити. Похід в 1662 р. скінчив ся погромом Юрка. Побитий 17 липня

Сомком і Ромодановским проти Канева, утїк в Чигирин. При кінци 1662 року Юрко зложив булаву і в сїчни 1663 постриг ся в черцї (архимандрит Гедеон).

За його наслїдника Тетери, що пристав до Польщі, Правобережна збунтувала ся проти свого гетьмана. Коли по замордованю Виговского повстанє обхопило в 1664 р. вже всю Правобережну, Чарнецкий запрошує до себе найзначнїйших наших достойників церковних, між ними митрополита Осипа Тукальского з архимандритом Гедеоном (Юрком) і просить їх, щоби вони своїм впливом утихомирювали повстанє. Коли-ж митрополит відповів, що їм в сьвітскі справи не годить ся мішатись, Чарнецкий відіслав Тукальского і Юрка під сторожию до Варшави, звідки заслано їх в Марієнбурґску тюрму. По упадку Тетери випустили їх і вони в 1667 р. стають по сторонї Дорошенка. В сїчни 1668 оба беруть участь в скликаній Дорошенком до Чигирина радї, на котрій ухвалено зірвати з Польщию і Москвою, а перейти під турецкий протекторат. Юрко похваляв ся тодї, що викопає батьківскі скарби, за котрі мож буде наняти Татар до борби проти Москви і Польщи. Пізнїйше Юрко розстриг ся і в липни 1669 є на радї в Умани, на котрій чотири, Польщию проти Дорошенка збунтовані полки вибирають гетьманом Ханенка. Юрко здаєсь сам мав охоту еще раз стати гетьманом. Бере відтак участь в походї Ханенка проти Дорошенка. Ханенка розбито, а Юрка полонили білгородскі Татари і відвезли до Царгорода, де султан закинув його в острог.

В 1676 р. Дорошенко зложив булаву, віддаючи тим Правобережну в руки лївобережного гетьмана Самійловича. Щоби задержати правобережну при Туреччинї, султан випускає в р.

1677 Юрка з острога, поклав йому на голову оксамітний колпак, на плечі соболеве футро і оголосив гетьманом України з титулом князя Сарматиї. На весну султан вислав з ним на Україну військо, щоби „князеви Сарматиї“ віддано Україну в посїданє. Дволїтна війна (1677/8) між Юрком і Турками а Самійловичем і Москвою о Правобережну, зруйнувала до решти край між Уманем, Каневом і Чигирином. Турки при тім вирізали і зрівнали з землею гетьманьску столицю Чигирин. Москві самій залежало на винищеню козацтва в Правобережній і перед турецким походом московске правительство само предкладало лївобережному гетьманови зруйнованє правобережних міст і цїлковите знищенє Чигирина. Москва не мала тілько відваги зробити се власними руками. Коли-ж тепер Турки самі виконували плян Москви, Москалї не збороняли їм сего і тому то московска армія, котра прийшла з Лївобережцями обороняти Чигирин поводилась так, щоби Турки могли здобути Чигирин і зруйнувати його.

По опановану частини Правобережної, Юрко зробив своєю столицею Немирів в брацлавскім полку. Похід Юрка на Лївобережну (1679), щоби її підбити, скінчивсь без нїякого успіху. По його походї Лївобережцї з Москалями руйнували одно місто правобережне по другім і перегнали на лївий берег майже решту населеня Правобережної.

Князь Сарматиї панував у себе по нероньски, особливо уживав звірских способів обдираючи народ. Сї здиранства мали бути причиною трагічного кінця. З жінки богатого жида в Немирові, котрий не хотїв заплатити жаданої надобної такси, казав живцем здерти шкіру. Каменецкий паша арештував за се сарматского князя, а суд в Каменци засудив його на

смерть. „Князя“ привели з мотузом на шиї на міст і удусивши його, кинули в ріку (1679?).

Инші жерела кажуть, що невдалість, лютість та моральна нїкчемність сего руского князя примусила турецкий уряд відкликати його. В 1681 р. його виряжено з турецким конвоєм до Царгорода. В дорозї Юрко вмер, а після иншої версиї задусили його Турки, що їхали з ним.

Павло Тетера.

Павло Тетера був шляхтичем, на свій час високо образованим, що пристав до козаків. Службу між козаками зачав полковим писарем переяславским а в 1653 р. став переяславским полковником. Його жінкою була донька Богдана Хмельницкого. З переконаня був він більше Поляком ніж Русином (хрунь). В падолистї 1660 (по чуднівскій угоді) козаки роблять єго на жадане Поляків ґенеральним писарем. В 1662 р. Тетера є вже не козацким старшиною, а польским комісарем на Украіні. В сїчни 1663, по зложеню булави Юрком Хмельницким, польскі виливи і його власні гроші зробили його гетьманом Украіни — але тілько правобережної. На лївобережній московскі бомби зробили гетьманом Запорожця Бруховецкого. Украіна розірвала ся формально на двоє. Правобережна мала тепер свого гетьмана, а лївобережна свого. Розпочала ся страшна, по звірски ведена війна між Правобережною а Лївобережною, між Польщию а Москвою. Тетера і Поляки старали ся підбити Лївобережну під Польщу. Бруховецкий і Москва привертали Правобережну під Москву. Ся війна вимучила Украіну до решти. (Період в нашій істориї, котрий зачинає ся

гетьмануванєм Тетери, а кінчить ся вибором Мазепи, називаєсь „руїною“). Як Поляки взяли яке місто, котре держало ся Москви, то вимордовували все населенє. Як місто здало ся Полякам, або Тетериним козакам, а по їх відході прийшли Москалї, то вони вирізували всїх, не щадячи нї жінок нї дїтий. В часї сего здобуваня лївобережної Украіни і утихомирюваня бунтуючих ся місцевостий правобережної, вславив ся своїми звірствами начальник польских війск Чарнецкий. Він вирізував місто за містом, село за селом. Його специяльностию було також мордованє поодиноко тих членів козацкої старшини, котрі, хоч були ворогами Москви і прихильниками союза з Польщию — тїшили ся між козаками популярностию, котрі відзначали ся більшими спосібностями і більшою сталостию засад. Такі видались йому небезпечними, як не тепер, то в будучности. Над такими він імпровізував воєнні суди і карав смертию нїби за зраду. Між иншими замордував він славу нашої істориї, полковника Богуна і бувшого гетьмана Виговского. Щирого прихильника Польщі, митрополита Тукальского дістав підступом в свої руки і постаравсь, що за се, що не хотїв за Польщию аґітувати, заслано в Марієнбург разом з монахом Юрком Хмельницким. Випустили їх доперва по упадку Тетери. Чарнецкий вславив ся також тим, що в Суботові розбив гріб Богдана Хмельницкого а кости його розкинув.

Тетера мусїв від самого початку свого панованя бороти ся з бунтами, викликуваними в Правобережній Запорожцями. Замордованє Виговского обурило до решти Правобережцїв проти Тетери і Поляків, так що вибухло загальне повстанє.

З початком сїчня 1665 розійшлась по Украïнї вість, що скажений Чарнецкий вже здох. Ся вість піднесла між повстанцями духа. Дня 4 цьвітня Тетеринє військо знищено до решти. Він сам бачив, що не тілько стратив всяку власть на Украïнї, але що в додатку може в кождій хвили впасти в руки повстанців, або Москалїв. Не надумуючи ся довго він втїк до Польщі. Пізнїйше (за короля Мих. Вишневецкого) Тетера перебрав ся в Волощину і десь цїлком пропав.

Іван Бруховецкий.

Іван Бруховецкий був зразу чурою Богдана Хмельницкого. В 1650 році він згаданий в „реєстрі війска запорозкого“. Він там записаний в гетьманьскій чигиринській сотни. В 1659 р. він поїхав на Запороже, щоби позискати Січ для Юрка против Виговского. В Січи був три роки (1659—1662). Він був демаґоґічним провідником черни, а коником, на котрім їздив, була безоглядна борба против аристократичної старшини.

За гетьманования Юрка Хмельницкого на лївобережній Украіні липнились віршми цареви Сомко і Золотаренко — оба вороги собі і оба претенденти до булави. Однак Москві потрібний був гетьман, котрий спродав би ся їй з душею і тїлом. Листами, які Бруховецкий писав до ріжних осіб, а про котрі знав, що мусять впасти в руки „царских людий“. Бр. переконав Москву, що аж він позволить Москві взяти Украіну в кліщі. Коли на Правобережній гетьманом вибрано польского запроданця Тетеру, Москалї зарядили чорну раду в Нїжиї. Золотаренко еще перед тим помирив ся був з Сомком і форсував його на гетьмана. Рада зібралась в червни 1663 р. Бруховецкий зїгнав на

раду масу черни і Запорожців. Коли козацтво окричало гетьманом Сомка, Москалї стали неожидано метати ручними бомбами між прихильників Сомка. Чернь оголосила тодї гетьманом Бруховецкого, а московский посол передав йому булаву і бунчук. Москалї арештували Сомка і Золотаренка разом з їх прихильниками.

Зараз по виборі Брух. просив о присланє московских ґарнізонів на Украйну, позволив щоби на їх удержанє шли податки з народу і сї данини, які доси з кождого полку збирали на полковника. Дальше зобовязав ся дати землї московским воєводам і їх офіцирам, а на удержуванє ратників оподаткувати млини. Сомка, Золотаренка і 6 иньших членів старшини, котрі були проти його вибору, Брух. казав стяти, иншних на його жаданє Москалї заслали в Сибір.

Перші три роки гетьманьства Б-ого виповняє війна з правобічним гетьманом Тетерою. Послїдна проба Поляків (1663—1664) опанувати Лївобічну, скінчила ся безуспішно, так само скінчились проби Б-ого, опановання Правобічної. Ся борба мала тілько той наслїдок, що вимордовано безлїч козацтва і народу, знищено пребогато міст і сел. Щоби на гетьманьстві піддержувала його сильна рука Москви, він зриває з традиційною національною політикою старшини козацкої і з краю, сполученого з Московщиною лише особою царя, робить Украйну провінцією Московщини, без иїяких автономічних прав, під управою московских урядників.

Дня 11 вересня 1665 приїхав він до Москви на чолї депутациї, в котрій взяла участь вся старшина і делеґати всїх полків Лївобічної (разом 535). В Москві, де Б-го принято з почестями монарха, гетьман спродав себе і Украйну. Просьба, яку він сам предложив цареви, була

проєктом знесеня всїх тих постанов першого переяславского договора, яких еще не зніс накипений Українї другий переяславский договор, а котрий обезпечав адмінїстративну і фінансову самоуправу краю. Міста України мали взяти в свій заряд московскі воєводи, котрі мали усадовити там московскі ґарнїзони. Ті воєводи мали в царску скарбницю стягати всї данини з міст і сел, та податки з шинків, млинів, пасїк і чужих крамарів. Супроти того, що автономічна орґанїзация рускої церкви була Москві не вигідна Б-ий просив, щоби Москва сама настановила в Київі митрополитом якого Москаля, та щоби духовеньство на Руси підчинено під власть московского патріярха.

Щоби показати цареви, як він цїлою душею запродав ся Москві, Б-ий просив, щоби цар оженив його з якою Московкою а при його особі установив, замість козацкого полку, московску ґвардию. Як йому зроблять таку ласку, то він на обезпеченє своєї вірности зобовяже ся лишитись в Московщинї, а на Україну буде лише доїздити на короткий час полагоджувати справи, що належать до уряду гетьмана.

Б-ого, як він просив, оженили з Долгорукївною, і він виїздить з Москви 20 грудня 1665. На Україну вернув він гордий і страшний. Панує кровавим терором, убиваючи своїх дїйсних і мнимих противників, або висилаючи їх в Москву, звідки вони мандрують або на тамтой сьвіт, або в Сибір. В 1666 р. Б-ий передав воєводам всї полкові міста з правом стяганя з мешканцїв податків. Розпочала ся ера страшних здирств. Воєводи здирали немилосерно до царскої каси, для себе і для московских ґарнїзонів. Бруховецкий здирав для себе, а серед старшини креатури гетьмана здирали третий раз в свою користь.

Обмежене автономії України зворохобило проти гетьмана старшину, а здирства народ. Тут і там розпочали ся проти него бунти. Оливи до огню насипав андрусівский договор (січень 1667) заключений за згодою Б-го між Москвою а Польщию. Росия хотїла знищити Україну і викоренити козацтво при польскій помочи і тому відступила Польщи Правобережну, над котрою гетьманував Дорошенко. Сей вивісив прапор з'єдиненої независимої України та розпочав акцию, щоби взяти під свою власть Лївобережну. Народ зачинає кликати правобічного гетьмана до себе. Бр. ратує ся, висилаючи до Москви жалоби на воєводів і сварить ся з ними. Коли ні одно ні друге не помагало, Б. рішивсь направити свої гріхи і знищити се, що сам був сотворив. Розпочав переговори з Дорошенком і скликав на 1 січня 1668. до Гадяча раду, на котрій виступив дуже остро против господарки Москалїв на Україні. Переконував, що його в Москві піддурено і знасилувано, та сам предложив, щоби Москалїв силою вигнати з України, або й перебити. Рада порішила воєводів вигнати і за приміром Дорошенка прияти турецкий протекторат. По цїлій Лївобережній розпочалось пользованє на Москалїв. Воєводів з їх урядниками і їх військом або вимордовано або вигнано. В тім помагали Запорожці, котрі нарештї прозріли і змїркували, до чого мусить дійти Україна „під царскою рукою".

Б-ий наверпув ся занізно. В очах старшини і народу він, мимо поправи, мимо рішучої змини своєї полїтики, лишивсь дальше „холопом і рабом" Москви. Старшина Б-ого післала до Дорошенка посланця, запрошуючи його прибути на Лївобереже і взяти гетманьство. Д. прияв запросини і перейшов Днїпро. Б-ий

ішов тоді проти московскої армії під Ромодановским, котрий надходив, щоби здавити бунт Лівобережні против Москви. Дорошенко перестрів Б-ого і вислав до него післанців з жаданєм, щоби віддав Д-ови булаву. Не знаючи, що його полки вже рішили ся узнати гетьманом Д-а, Бруховецкий звернув ся проти Д-а. Коли зійшлись обі українські армії, лівобережні козаки вхопили Б-ого і привели до Д-а. Д. казав Б-ого прикувати до гармати, але козаки кинулись бити його і затовкли на смерть. Убитого похоронено в гадяцкій Богоявленьскій церкві.

Петро Дорошенко.

Петро Дорошенко походив з старої і славної козацкої родини. Його дїд. Михайло був сподвижником Сагайдачного. Разом з ним руйнував московску державу і виратував Польщу від Турків. Видвигнений опісля на начальника („гетьмана“) козаків, зруйнував Крим. Погиб під стїнами Кафи. Батько Петра був полковником Богдана Хмельницкого. Петро Д-о, в 22 роцї життя (1649) був в гетманьскій сотни, а опісля „гарматним писарем“ чигириньского полку. В 1653. П. Д. стає прилуцким полковником (до 1659 р.) і є одним з найзаввятїйших прихильників полїтики Виговского. Доперва по погромі В-ого під Хмільником при кінци 1659 р. здав ся Сомкови. Тодї йому відібрано полк. За Юрка Хмельницкого Д. стає полковником чигириньским і наказним гетьманом. За Тетери в 1663 р. Д. стає ґенеральним осаулом а в 1665 р. ще й черкаским полковником.

Коли Тетера утїк до Польщи (початок 1665 р.), гетьманом Правобережної оголосив себе Опара, начальник одного віддїлу козацкого, в котрім був і Дорошенко. Союзники козаків, Татари скинули Опару, а гетманьску власть над віддїлом віддали Дорошенкови в серпни 1665 р.

PIETRO DOROZENKO GENERALE DE COSACCHI ZAPOROVIESI

Дор. оголосив себе сейчас гетьманом обох сторін Дніпра. Козацкі віддїли і полки, так ті, що держались Тетери і Польщи, як і ті, що збунтувались були проти Польщи і її гетьмана, признавали оден по другім власть Д-а. Зїзд старшин 1-ого жовтня 1665. поручив Д-ови провізорично керму України, а рада в перших днях 1666 р. зробила його дефінїтивним гетьманом. Беручи булаву, Д-о не присяг нї польскому королеви нї московскому цареви. Присяг „Войску“, а „Войско“ йому, бо Д-о і ті що його вибрали, уважали Україну по обох сторонах Дніпра за независиму републїку. Покоривши в дуже короткім часї тих, що в Правобережній признавали власть лївобережного гетьмана Бруховецкого, Д-о рішився також вигубити решткы польского панованя. На радї в Лисянцї порішено випросити з України решту польских військ.

Прикликавши на поміч Турків і Татар, Д-о іде на Лївобережну, щоби вирвати її з рук Бруховецкого і Москви, та сполучити її в одних руках. Між Польщию і Москвою розпочались тодї переговори, щоби роздїлити Україну між сї обі держави. З сеї причини Польща противилась походови Д-а на лївий беріг Днїпра, а московске правительство не позволяло Бруховецкому атакувати відступивших від Москви Правобережцїв. По заключеню польско-московского договора в Андрусові (30 сїчня 1667) Д-о мусїв звернути ся против Польщі, бо Польща хотїла тепер обняти в посїданє Правобережну і розпочала війну з Д-ом. Д-о бє одну армію польску по другій. Коло Брацлава розбив одну армію польску, а другу велику під Маховским зївечив коло села Печери на Бузї. По тих побідах посунув ся дальше на захід і обсадив Собєского в Підгайцях. Від загибели вратувало

Поляків Запороже, бо його герой, Сірко напав на Крим і Татари мусїли покинути Д-а, щоби ратувати перед Запорозцями свої оселї. Д-о мусїв заключити з Поляками роз'єм.

Д-о, котрий намірив сполучити Україну в одну цїлість, мусїв, окрім війни з Польщию, приготовити ся також до війни з Москвою, бо цар переказував йому, щоби він, „для блага України, по андрусівській постанові, був в вірнім піддаństві польского короля." Д-о і всї українські національні мусїли знайти нового союзника і протектора, котрий давби Україні поміч так проти Польщи як і проти Москви. Тим новим протектором мав бути турецкий султан. Як Україна узнасть себе васалем Туреччини, то Туреччина зобовязувалась боронити Україну від Польщи і від Московщини, та здержати Татар від нападів на Україну. В сїчни 1668 р. відбулась в Чигиринї рада при участи післанцїв Запорожа і Лївобережної. Ухвалено сполучити всю Україну в одну державу під васальством Туреччини. Те послїдне ухвалила в тім самім часї Лївобережна в Гадячи у Бруховецкого. В маю султан вирядив на Україну двох чавшів: одного до Дорошенка, другого до Бруховецкого. Воны мали в імени султана скласти з Українцями остаточну умову. Дорошенко вирушив тимчасом на Лївобережну, загортати її під свою булаву. Бруховецкого убито, по чім козаки одної і другої сторони з'єднали ся, проголосили гетьманом Дорошенка і згодились відстати від Польщі та Москви, приймаючи турецкий протекторат. Д-о рушив тепер проти Ромодановского, що з великим московским військом ішов підбивати збунтовану Лївобережну. Однак вже нїкого було проганяти, бо Р. утїк. Д-о хотїв здоганяти його, але на вість про зраду жінки, іде до Чигирина, лишаючи Лївобе-

режцям наказним гетьманом Дамяна Многогрішного.

Хвилеве уступленє Д-а з Лївобережної було головною причиною пізнїйших неудач Д-а, котрий по упадку Бруховецкого став паном з'єдиненої вільної України. Часть Запорожців оголосила гетьманом Суховія, котрого підпер Крим. Наказний гетьман на Лївобережу, Многогрішний мирить ся з Москвою. Д-о має тепер проти себе знов Москву з Лївобережем, Польщу і підпираного Татарами претендента на гетьманьство Суховія. При кінци грудня 1668 Суховій рушив проти Д-а, але Сїрко розбив його. Єще передтим, в падолистї 1668 р. Д-о розпочав був переговори з Москвою о услівя, під якими він з Правобережного перейшов би „під царску руку.“ Д-ови розходилось головно о з'єдинене Правобережної з Лївобережною. Окрім сего услівя Д-о домагавсь, щоби нї в правобережній, нї в лївобережній Україні не було нї воєводів, нї московских ґарнїзонів, та щоби вся Україна лишилась під управою козацкої старшини. Москва за нїяку цїну не хотїла відкликати з Лївобережної своїх воєводів. Що до Правобережної, то не тілько домагала ся, щоби вона покорилась Польщі, але в додатку зобовязалась сама своїми військами і козаками Лівобережної виницити козацтво Правобережної, як воно не схоче вихати свою голову назад в польске ярмо. Щоби полишити західну Русь в польскій неволи, Москва не могла узнати Д-а гетьманом і в мартї 1669 р. переформувала на гетьмана Лївобережної Многогрішного. Д-о скликав на 12. марта 1669 р. коло Корсуня на ріцї Росаві раду, на котрій принято договор з Туреччиною, після котрого Україна пристала до Туреччини на таких правах, як Волощина. Вибором Многогрі-

шного на Лівобережній Москва розбила довершене Д-ом з'єдинене обох Україн і відтягла від борби з Польщию лівобережні сили козацкі.

Суховій, за котрим станули 4 правобережні полки і Татари, знов підносить голову (в осени 1668). В липни 1669 збунтовані проти Д-а з правобережні полки вибирають гетьманом — не Суховія, але уманьского полковника Ханенка. Дорошенкови поміг сим разом Запорожець Сїрко. Ханенка розбито біля Стеблева, а він сам утїк на Сїч. При кінци 1669 р. Д-о стягнув решту своїх військ з Лівобережної і в половині цьвітня 1670 вже цїла Лівобережна опинилась в руках Многогрішного і під Москвою.

Раз побитий Ханенко пробує другий раз щастя і бунтує проти Д-а Татар, котрим не до вподоби був наказ з Царгороду, щоби держали з Д-ом. З другої сторони грозила Д-ови Польща, а Турок не слав помочи. В тім скрутнім положеню Д. стараєсь зискати на часї переговорами о перехід під руку польского короля. Дня 10. мая 1670 Д-о посилає до Польщі свої услівя. Д. сам не вірив, щоби П. могла принята сї услівя, бо вони запевнили би Українї єще більшу автономію. нїж та, якої в Гадячи домагав ся Виговский. Особливо сильнїйше нїж в гадяцкій угоді мали бути заґварантовані права православної віри і церкви на цїлій язиковій териториї рускій. І під соціяльним зглядом услівя Д-а були в порівнаню до гадяцких пунктів величезним кроком наперед. Д. домагавсь, щоби по тих повітах, де жиють козаки, коронне військо не тілько, щоб не брало з населеня нїяких поборів, аке щоби й дїдичі не мали права: анї самі приїздити в свої маєтности, анї присилати своїх відпоручників. Вони діставали би раз

на рік через своїх післанців податки, які їм будуть належати ся після договора. Отсе послїдне жаданє, як би на него Польща згодила ся, було би мало оден результат: скасованє всякого крепацтва, скасованє панщини на Україні і усуненє з неї польских панів. Ясна річ, що Полща, котра тепер троха лїпше стояла, нїж за Виговского, мусїла відкинути жаданя Д-а. Поляки роблять умову з противником Д-а, Ханенком, що сидїв в Сїчи і в грудни 1670 узнають його гетьманом. Ханенко мав Україну приєднати до Польщи. Дорошенко знов зачинає переговорювати з Москвою, але за головне услівє кладе, щоби Москва відрекла ся від андрусівского договора, котрий Правобережну віддав Польщи. Того самого домагає ся від Москви також лївобережний гетман Многогрішний. Як раз через те Москва не робить угоди з Дорошенком. Противно, дає Полякам гроші на наєм війска проти Д-а і скидає з гетманьства та висилає в Сибір Многогрішного, за те, що зносивсь з Д-ом, хоч в той спосіб Лївобережну охоронив від татарских набігів, та від такого знищеня, яке цїла Укр. терпіла в часї борби між Тетерого а Бруховецким.

На Д-а іде польский гетьман Собіский разом з Ханенком і Запорожцями під проводом Сїрка. В жовтни 1671 Собіский загортає богато подільских місцевостий. Д-о звертаєсь о поміч до турецкого султана. В червни 1672 дістав татарску і турецку поміч і бє Поляків з Ханенком на Батогскім полю, де за Хмельницкого знївечено армію Калиновского. В серпни надійшла головна сила турецка. Турки розпочали 7 серпня облогу Каменця, а Дорошенко з Татарами пішов на Львів і 20 вересня обложив його. Каменець здав ся Туркам 17.

серпня. З під Каменця Турки рушили далї на захід і 19. вересня станули під Бучачем, де 7. жовтня заключили з Польщию мир, в котрім Польща відступила Туреччинї цїле Поділе. Україна мала бути цїлком вільна від Польщи, виключно під козацкою управою. Польске вийско мало уступити з цїлої України, полишаючи в руках козаків гармати і всї воєнні припаси. Ханенкови, котрий утїк на Сїч, не вільно було вертати на Україну. По заключеню мира Д. з Татарами відступив від Львова, взявши передтим окуп. Коли Турки відходили домів, султаньский везир обіцяв Д-ови, що в короткім часї Турки добудуть єще від Москви Київ і Лївобережну, та злучать її з Правобережною під рукою одного гетьмана.

На лївім боцї гетьманом був вже тодї Самійлович. Д. знов за кождим разом, коли його притисли Поляки, а турецка поміч не приходила, або була за слаба, звертавсь до Москви із згадуваними вже предложенями. Однак за кождим разом Москва не приймала оферти Д-а, бо хотїла над Правобережною удержати польске пановане. По бучацкім мирі повторилось те саме. Безпосередно по заключеню мира, польскі ґарнїзони відійшли добровільно з цїлої України, винявши Білу Церкву. Однак се тревало не довго. Як тілько Турки вступились за Днїстер, Поляки вертають назад і зачинають підбивати Україну. Народ абсолютно не хоче лишати ся під пановањем Польщі, тож з усїх тих околиць, в котрих являли ся Поляки, народ утїкав на лївий беріг. Від Туреччини Д о немав потрібної помочи і він знов звертаєсь до Москви. Москва тепер сама показувала охоту взяти Д-а „під свою руку“, однак передовсїм тому, бо лише в той спосіб могла Правобережну назад при-

кувати до Польщї. Москва бачила, що як довго над Правобережною буде стояти Д-о, так довго Поляки не прийдуть в її посїданє. Взявши її під свою руку і усунувши Д-а та всїх ідейнїйших членів старшини, мож було при відповідній хвили віддати нещастний край знов в польску неволю. Переговори розбили ся, бо Д. рішучо домагавсь, щоби Київ віддано козакам, та щоби по обох боках був оден гетьман. Щоби силою здавити Д-а і Правобережну, наказано Ромодановскому і Самійловичеви вирушити проти Д-а. Похід зачинаєсь при кінци сїчня 1674. Окрім акциї проти Москви, Д-о мусить бороти ся з Польщию. Король Собіский плюндрує Украйну і бере одно місто по другім. Народ і козаки в панїчнім страху утїкають на Лївобережну. Д-о бачить, що цїлий край переміняє ся в безлюдну пустиню, що з своїм. війною і еміґрациєю здесятькованими військом не видержить польского і московского напору. Його послїдна надїя, що як уступить ся його особа, то Москва злучить обі Украйни — бодай під Самійловичем, але злучить. Він рішаєсь зложити гетманьство в руки Запорожцїв. В жовтни 1675 явились в Чигиринї на його запросини Запорожцї під проводом Сїрка. Д. передав їм відзнаки гетманьства і заприсяг цареви. Запорожцї заручили йому, що йому і його родинї Москалї нїчого лихого не вдїють.

Самійловичеви не подобавсь такий спосіб резиґнациї. З початком 1676 р. він обступив Чигирин і зажадав здачі і відданя булави в свої руки і в свою користь. Д. зробив одно і друге. Д. здав ся Самійловичеви під услівем, що йому позволять жити свобідно на Украйнї. Поручили йому се торжественно Самійлович з ґенеральною старшиною, Запорожє і Москва царским указом. Д. поселив ся з родиною

в Сосници під боком Самійловича біля Батурина, де приїхав 1. листопада 1676. Однак Москва, котра ніколи не додержувала ніяких умов, і тут зломила своє слово. Дорошенко став льояльним і щирим другом Самійловича, та помагав йому своїми цінними радами. Такий розумний і досьвідчений дорадник, котрий все стояв за автономією Руси, видавсь Москві небезпечним для її розбійничих плянів. В додатку й Самійлович зачав бути Москві невигідний, бо Москва стала знов промишляти над способами утревоженя польского панованя над Правобережною, а Самійлович був, так як і Дорошенко, непримиримим ворогом Польщі. Загадуючи усунути в відповідній хвили Самійловича, Москва рішила ся забрати з під його боку дорадника і евентуального кандидата на гетманьство на случай, коли би скинено Самійловича, або колиби в загалї з якої будь причини мало прийти до вибору нового гетьмана. Ледви Д-о перенїс ся до Сосницї, прийшов до Самійловича (з початком грудня 1676) царский наказ, щоби Д-а відставити до Москви. Самійлович не хотїв виконати сего лайдацтва і з нараженєм власної особи довго опиравсь наказови, сперечав ся завзято з царскими посланцями і протестував проти видачі Д-а. Однак Москва від свого жаданя не відступила, тілько запевняла Самійловича, що Д-ови в Москві нїчого лихого не вдїють. Д-о здавсь на волю божу і 8. марта 1677 виїхав до Москви. В Москві Д-а задержано з наміром на віки відрізати його від Украіни а Украінців від него. І ледащицю жінку його, котрої Д. не хотїв бачити на очи, приставлено до него з Украіни. В Москві жив Д. з родиною і челядию (всїх 24 осіб) на кошт московского уряду (діставав на рік 936 карбованців і 16 шостаків) до р. 1679. В сім

роцї зроблено його воєводою у Вятцї з платою 1.000 карб. на рік. В р. 1682 Д. вернув до Москви. Цар подарував йому з „дворцових волостий“ 1.000 дворищ в Ярополчі Волоколамского уїзду в московскій ґубернії. Там він помер 9. листопада 1698 р. в 71. роцї житя. Єще з початком минулого віку був там його гріб коло церкви св. Параскеви з написию: „Лѣта 7206 ноября в 9 день преставися раб Божій гетьман войска запороского Петро Дорофеевич Дорошенко, а поживе от рождества своего 71 год і положен бивть на сем мѣстѣ.“

Чи ся могила єще істнує, чи може затертий слїд по нїй, як по могилах инших гетьманів наших, того тепер здаєсь нїхто не знає.

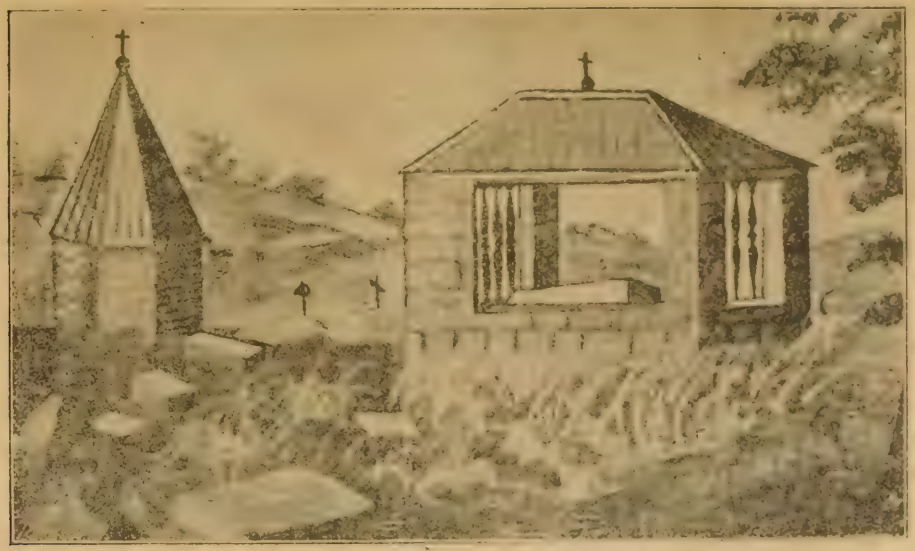

Гріб Петра Дорошенка в селї Яропольчу Волоколамского уїзду (Московщина).

Напись на домовинѣ П. Дорошенка.

Михайло Ханенко.

Михайло Ханенко був сином запорозкого козака. Перший раз згадуєсь в 1659 р. між старшиною невдоволеною з переяславского договора. Був тоді уманьским полковником через 10 літ. За Тетери був між полковниками, що в 1663 р. лучать ся з польскою армією, що йшла на Лівобережу проти Бруховецкого. В 1669 р. виступає разом з Суховієм проти Дорошенка. Рада невдоволених з Дорошенка полків (уманьский, кальницкий, паволоцкий, корсуньский) і татарска орда оголошують в липни 1669 р. Ханенка гетьманом. Післанці турецкого султана, що привезли Дорошенкови гетманскі відзнаки, наказали Татарам покинути Ханенка. Ханенко утїкає на Запороже а відтак до Криму. Там знов намовив Татар до походу проти Дорошенка. Розбитий знов утїк на Запороже, звідки підбурює проти Дорошенка Многогрішного і підлещує ся з одної сторони Полякам, з другої спільникови Польщі, Москві надіючись одних і других позискати до борби проти Дорошенка.

Переговори Дорошенка з Польщию скінчились тим, що Польща не приняла услівій Дорошенка з 10. мая 1670. Поляки надїялись,

що Ханенко за булаву згодить ся на услівя, яких автономіст Дорошенко не хотів приняти. Се було в жовтни. Післанці Ханенка зложили в Острі з Поляками умову, на підставі котрої Ханенка узнано гетьманом, а Правобережна вертала під Польщу. Сю умову сойм затвердив 22 грудня. В сїчни 1671 Поляки везли до Ханенка гетманьскі клейноди, але їхали на Запороже через Лївобережну. Однак Лївобережцї не пропустили королївского посла і він мусїв вернути. Ханенка узнала гетьманом менше ніж трета часть Правобережної (три полки). Над рештою гетьманував Дорошенко під зверхною властию Туреччини. Кримского хана, котрий по наказу турецкого султана мав помагати Дорошенкови, Ханенко перетягнув на свою сторону, і коли в другій половинї 1671 р. польский гетьман Собеский прийшов підбивати Украïну. Ханенко з Сїрком і Татарами рушили з Запорожа на поміч Полякам. В тій кампанії Ханенко з Запорожцями підбили під Польщу кільканацять подільских місцевостий.

В часї великого походу Дорошенка і Туреччини в р. 1672 проти Польщі Ханенко зі своїми 4-ма тисячами козаків і польске вийско під Ладижиньским мали не допустити до злуки Турків з Дорошенком. Дорошенкові козаки розбили їх біля Четвертинівки на Батігскім поли над Богом (в липни 1672). Ханенко утїк під Дубно, де відбив напад турецкого підїзду. Відтак побив оден татарский загон (Татари вже помагають Дорошенкови) біля Красноброду, а біля Томашова зничив другий загон так, що не лишив живим ні одного Татарина. В мирі заключенім між Польщию а Турками (бучацкий мир) Польща згодилась на жаданє Дорошенка, щоби узнаний нею гетьманом Ханенко не мав права вертати на

Україну. Городки між Дністром і Богом, що підлягали Ханенкови і були обсаджені польскими ґарнізонами, Дорошенко забрав без великого труду. За Ханенком обстав Умань і білоцерківский полк, котрий мав поміч в польскім ґарнізоні, який в Білій Церкві лишився всупереч договорови Польщи з Турком. Ханенко, стояв на Волині біля Корця, вирушив 1673 з своїми козаками і Поляками проти Дорошенка. Ханенко мав тоді мати під собою до 10 тисяч людий. Біля Стеблева Дорошенько розбив його сили на прах. Х. утїк з недобитками під Київ і післав до київского воєводи Трубецкого звістку, що він Полякам вже ие хоче більше служити і просить приняти його у підданьство цареви. Воєвода прогнав його, щоби ішов дальше служити Польщі. Х-о звернувсь до Самійловича з просьбою, щоби пропустив його на Запороже. Царска грамота з 23. жовтня 1673 позволила Самійловичеви пропустити Х-а, а його козаків поселити на Лївобережу. Ханенко зараз таки скористав з сего дозволу.

Коли вже більша часть Правобережної відпала від Дорошенка і в Переяславі зібралась старшина відпавших від него полків і віддїлів козацких, щоби присягати цареви, явився там 17. лютого 1674 також Ханенко, щоби в руки Самійловича зложити свою, від Поляків одержану булаву. Разом з ним прийшло 2.000 козаків і 3 польскі хоругви. Всї вони вступили в царску службу. Ханенко присяг цареви (17. марта), защо дістав пару сел. Де і коли помер, не знати.

Дамян Многогрішний.

Дамян Многогрішний мав бути мужицким сином. Першу згадку про него маємо в документах з 1649 року, именно в реєстрі козацкого війска, зіставленого в наслїдок зборівского договора. Там він записаний яко військовий осаул. В р. 1668 М. був чернигівским полковником. Був одним з перших полковників, що покинули Бруховецкого, коли то гадяцкій раді в сїчни 1668 р., де порішено зірвати з Москвою і піддати ся султанови, лївобережна старшина запросила Дорошенка взяти Лївобережну під свою власть. Коли Д-о, вже гетьман всеї України, вертав на Правобережну, зробив наказним гетьманом лївобережних полків Многогрішного і поручив йому вигнати московских воєводів з Переяслава, Нїжина і Чернигова. Коли Москалї стали натискати на Лївобережцїв, а поміч від Дорошенка не приходила, М. увійшов в зносини з начальником московских війск, Ромодановским і випустив увязнених Дорошенком Москалїв. При кінци 1668 р. зібрав наємне військо і скликав в Новгород-Сїв. раду з близших йому полковників. На раді порішено помирити ся з Москвою і предложити М-му булаву. М. прийняв вибір і вирядив до Москви депутацию. Депу-

тация приїхала до Москви 19 сїчня 1669 і за поворот під царску руку домагала ся передовсїм, щоби на Українї не було нї московских воєвод анї московских вийск, а податки в царский скарб, щоби збирали самі гетьмани. Москва не хотїла на таке під нїяким услівєм згодити ся. Щоби утихомирити Українців, викручувала ся в тих справах сїном і казала їх відложити до ради, котру скликано до Глухова в мартї 1669. На тій радї козацкі старшини довго і завзято висварували ся з царским підпоручником Ромодановским о предложені в Москві постуляти, а не нїчого не виторгували. Новий договор, обмежаючий автономію України підписано 6 марта і Многогрішний заприсяг цареви. Доперва тодї Ромодановский дав М-му царский универсал на дїйсного гетьмана. Велика часть Лївобережної була єще в руках Дорошенка, і опинила ся в руках М-го доперва в половинї цьвитня 1670. Ставши паном цїлої Лївобережної, М. резиденциєю гетьманів зробив Батурин. Москва дала йому сторожу з московских стрільців, але не так на се, щоби обезпечити його особу, як на те, щоби вїн все був в руках Москви. Комендант тих стрільців був властиво московским шпігуном і жандармом на гетьманьскім дворі.

Многогрішний був вірним піддaним царя і жив в найлїпшій згодї і дружбі з московскими намістниками. Та проте вїн старавсь щиро, хоч льояльно супроти Москви, стояти в оборонї інтересів і прав України. Вїн жалувавсь часто на се, що Москва занадто в користь Польщі інтерпретує андрусівский договор, що не позволяє бити Поляків, анї прогаяти їх з місцевостий, до котрих вони після договора не мають права, та що не позволяє брати під царску руку місцевостий, котрі ски-

нули ярмо польске і за нїяку цїну під Польщу не хотїли вертати. М-го сердив дальше намір Москви віддати Київ Полякам і се, що Москва не хоче приняти до себе Дорошенка з Правобережною і не тілько не помагає Дорошенкови в борбі з Польщию, але противно, робить йому перешкоди, запомагає Польщу грішми, а навіть хоче післати проти Дорошенка своє військо, щоби його зігнути під Польщу. М. зносить ся з Дорошенком і на тім зискує бодай се, що Д-о здержує своїх союзників (Татар) від нападів на Лївобережну. Свої симпатиї до акциї Дорошенка Многогрішний висказував отверто. Відгрожувавсь, що накаже переловити Поляків, що мають везти з Москви гроші, які цар дає Полякам на наєм війска проти Дорошенка. Відгрожувавсь також, що він сам з Лївобережною піде на Поляків.

Отся ненависть М-го до Польщі, ся його охота допомогчи Правобережній в її борбі проти польского ярма, зробила гетьмана дуже небезпечним для плянів Москви, котра хотїла за всяку цїну удержати правобережну в польскім ярмі. З Москви прийшла до Батурина інструкция, щоби проти гетьмана сфінґувати обжалуване о зраду, арештувати його і доставити до Москви. В окруженю М-го знайшлись амбітники і підлизні Москви, котрі допомогли Москалям, що пильнували гетьмана. В ночи з 12 на 13. марта заговірники увійшли нїким непомічені до спальні гетьмана, схопили його сплячого, звязали і винесли, так само нїким не помічені. Справились так тихо, що навіть ґвардия гетьмана (затяжцї) аж рано довідалась про се, що стало ся.

Гетьмана повезли до Москви, а разом з ним його брата Василя, полковника Ґвинтівку з сином і осаула Грибовича. Всїх їх

обжалувано о зраду. Коли нї вони самі нїдочого не признали ся, нї сьвідки не зізнали нїчого важного, їх взяли на тортури і страшно мучили. Гетьмана мучили і катували за кількома наворотами. Та проте слїдство нїчого каригідного не викрило. Однак ворог Польщі мусїв бути Москвою покараний. Гетьмана і його брата засуджено на смерть, инших разом з родинами на заслане.

Оба засуджені вже клали свої голови під катівский топір, коли надбіг царский гонець з помилуванем — на Сибір, разом з родинами. Дамяна вислано в Селегиньск. Послїдна вість про него каже, що він разом з сином Петром помагав Москалям усмирювати східних Бурятів.

Іван Самійлович.

Іван Самійлович був сином попа, що з правого берега Дніпра переніс ся був на лівий, де одержав парохію. Іван, що на свій час був доволі просьвіченою і спосібною людиною, вступив до козацкої служби. За гетьманованя Бруховецкого вибрано його сотником в місті Веприку, гадяцкого полку. Пізнійше став черниговским наказним полковником. В часі бунту Лівобережної проти Москви, Самійлович дуже енергічно помагав Бруховецкому нищити Москалів. Коли-ж Бруховецкого не стало, а Дорошенко уступив з Лівобережної, Самійлович зміркував, що Москва буде горою і пристав до Многогрішного. На раді в Глухові, на котрій Москва узнала Многогрішного гетьманом (в марті 1669), Самійловича вибрали ґенеральним судиею. Він був між заговірниками, що Многогрішного арештували і вислали в Москву. Коли прийшлось вибирати нового гетьмана, царский відпоручник князь Ромодановский скликав раду з самої старшини, і то не на українській, а на московскій земли, між Конотопом а Путивлем в Козачій Діброві 17 червня 1672. На раді вибрано гетьманом Самійловича.

За гетьманованя Самійловича правобережний гетьман Дорошенко боре ся при помочи Турків проти Польщі о волю всеї західної Руси. Москва, котра тоді хотїла західну Русь удержати в польскім ярмі, і тому знївечила неприхильного Полякам гетьмана Многогрішного, не мала відваги явно ужити лївобережного козацтва проти Дорошенка в користь Польщі. Москва помагала Польщі тілько так, що давала їй гроші на наєм військ, а підвладним Москві Калмикам і доньским козакам казала напасти на кримскі улуси, щоби Кримці, котрі Дорошенкови помагали бити Ляхів, мусїли вернути до Криму Окрім того „не заборонено“ охочим з нідданих царя (себто з Лївобережців) помагати Полякам в війні „проти бусурмена“ (читай: „проти тих Українців, що бунтують ся проти польского ярма“).

Самійлович і Москва старають ся, зразу переговорами а відтак силою, відхилити Правобережну (під Дорошенком) від Туреччини. С. старавсь о се тому, щоби обі України знов злучились в одну цїлість. Москва такого наміру не мала. Москва хотїла Правобережну відняти Туркам на се, щоби її назад повернути в польске ярмо; коли не мож було инакше, то бодай посередно, дорогою хвилевого підбитя під московску власть. Коли переговори з Дорошенком в тім напрямі не увінчались бажаним Москвою успіхом, розпочавсь 6 сїчня 1674 похід Москалїв і Лївобережців на правий беріг. Похід скінчив ся тим, що велика часть Правобережної опинилась „під рукою“ московского царя. Правобережна старшина явилась 15 марта 1674 в Переяславі, де гетьманом Правобережної оголосила Самійловича. Знищений Дорошенком гетьман Ханенко явивсь був

в Переяславі вже 17 лютого і передав С-еви свої клейноди гетманські.

В липни 1674 Самійлович з Москалами ідуть другий раз на Правобережну, бо Дорошенко розпочав при помочи Татар і Турків назад підбивати край під свою власть. Зразу Лівобережним ішло добре, але коли до Дорошенка прийшла турецка поміч, С. і Москалї утїкли на лївий бік Днїпра. За ними тягли маси правобережного козацтва і народу, котрий тїкав перед страшною руїною, яку чинили Дорошенкові протектори. Майже весь невирізаний єще і не забраний в ясир народ Правобережної переніс ся на лївий бік. Отсе, і похід Поляків на Украйну зломили Дорошенка і він дня 10 жовтня 1675 скдадає булаву, а з початком р. 1676 здаєсь Самійловичеви. Самійлович став гетьманом обох сторін Днїпра, з винятком тих місцевостий Правобережної, котрі обсадили польскі війска. На весну 1677. р. „сарматский князь". Юрко Хмельницкий вирушив з величезною армією турецкою загортати Украйну під своє панованє і обложив столицю Правобережної Чигирин. Самійлович при помочи московских військ під Ромодановским прийшли обложеним на поміч. Турки 26 серпня зняли облогу і вернули за Днїстер.

Самійлович зачинає бути невигідний Москві, бо противить ся ріжним плянам московским, котрих потайною метою є знищенє козацтва в цїлій Украйнї і передача Правобережної Полякам. Де не міг явно, там він тайно, своїм поведенем паралїжує зрадливу роботу Москалїв. По турецкім походї на Чигирин, Москва намовляла Самійловича зруйнувати Чигирин, нїбито на се, щоби Турки звідтам не опанували Украйну, як усадовлять ся в її старій столици. Самійлович зрозумів о що Москві йде. Як в Чигиринї усадовлять ся Турки, то не легко буде

віддати Правобережну Полякам. Але і в тім случаю, коли би від Турків не грозила нїяка небезпека, Москві потрібне було знищене Чигирина, щоби правобережне козацтво, не маючи традицийного і добре укріпленого центра, не могло зорґанїзувати опору проти Польщи, коли Москва зміркує, що вже прийшов час віддати правобережну в ярмо польске. Самійлович рішучо опер ся жаданю Москви. Москалї, хоч скреготали зубами, не важились знищити сего другого Київа рускоґо. Однак від сеї пори Москалї стали глядати за новою резиденциєю для Самійловича — в Сибірі.

В 1678 р. маємо другий похід Турків на Правобережну і 8 липня вони стоять знов під Чигирином; разом з Татарами було їх 120.000. Ромодановский одержав з Москви наказ помагати Самійловичеви, але так, щоби Чигирин зруйновано: як не зруйнують його Турки, то він мав зруйнувати. Відповідно до духа сеї інструкциї Ромодановский не спішив ся і прийшов з московским войском під Чигирип о місяць пізнїйше, в перших днях червня. Прийшовши пізнїйше, отаборивсь далеко від міста і турецкого табору і стояв там з заложеними руками. Обложеним помагали тілько козаки Самійловича. Навіть сему ґарпїзонови московскому, що був в чигириньскім замку, Ромодановский казав покинути замок. Кінець був такий, якою бажала собі Москва. Чигирин перестав істнувати, бо Турки зрівнали його з землею. На другий день по зруйнованю Чигирина, 12-го серпня Ромодановский рушив назад до Днїпра. Те саме мусїли зробити Лївобережцї з своїм гетьманом.

В зимі 1678/9 „сарматский князь“ вдер ся з Турками і Татарами на Лївобережну, але Самійлович прогнав його. Москва наперла тепер

на Самійловича так, що він мусїв виконати її плян винищеня до решти Правобережної. Його полки брали одно місто Правобережної по другім, руйнували їх, а останки населеня переганяли на лївий бік. В посїданю Турків лишив ся безлюдний степ. При кінци 1679 Москва хотїла разом з Польщию іти на Турка, очивидно на се, щоби відбити для Польщі ту часть рускої землї, що була під Турком. Через опозицию Самійловича Москва відступила сим разом від сего наміру. Замість війни проти Турка і Криму в користь Польщі. Самійлович дорадджував заключити мир з бусурменами, котрі охоронив би Русь від їх набігів. Мир сей заключено в мартї 1681 р. на 20 лїт. Правобережну полишено Туркам. С. стратив право зватись гетьманом обох сторін Днїпра. Між услівями угоди було, що опустїла Правобережна має лишитись незаселеною. Москва хотїла зрушити сей мир і іти Польщі на поміч, коли вона в 1683 р. знов стала воювати з Турком о Правобережну. Однак С. і сим разом не допустив до сеї спілки з Польщию. Ся опозиция гетьмана проти спілки з Польщию, котра Полякам мусїла би віддати Правобережну, доводила Москву до розпуки. Під кінець жовтня 1684 Москва зачинає дуже енерґічно напирати на С-а, щоби згодивсь на ту спілку з Польщию. С. еще енерґічнїйше побивав плян Москви, доказуючи фактами, що під Турком православним народам живесь о много лїпше, нїж під християньскою Польщию.

Фатальним роком для справи автономії Руси був рік 1685. В липни того року вибрано в Київі нового митрополита (Ґедеона Четвертиньского). Сей вибір використала Москва так, що мимо протесту всего руского духовеньства, київску митрополїю підчинено під мос-

ковский патріярхат. Четвертиньского висьвячено на митрополита в Москві.

В 1686 р. Москва зломила упір Самійловича проти спілки з Польщию. Переговори розпочаті в сїчни довели до заключеня вічного мира на підставі андрусівскої угоди. Москва віддавала Польщи Правобережну без Киіва і зобовязалась своїми та украіньскими військами відбити її від Турка. Ся угода згубила Самійловича. Москалї зрадили Русь і більшу половину нашої землї спродали в польску неволю, тож та зрада мусїла роздратувати до крайности такого щирого патріота, яким був Самійлович. Він досадно висказував своє невдоволене з такої скотскої полїтики Москалїв і коли з Москви прийшов наказ правити молебнї з приводу згоди з Польщию, С. непозволив сих молебнїв правити. „Не так воно стане ся, як Москва в своїх умовах з Поляками постановила. Учинимо так, як нам треба!“ сказав раз гетьман при старшинї. „Ви — писав він до білоцерківского команданта — закликаете військо запорозске до війни з невірою; але яка нам охота битись з бусурменами, коли бачимо над собою таке безправе, коли у нас відібрано споконвічну власність нашу, правий бік Днїпра?“ Гетьман Лївобережа, що не хотїв помагати Полякам панувати над Правобережем, зробивсь в очах Москви неможливим, тож Москва рішила ся усунути його при першій лїпшій нагодї. Така нагода скоро знайшла ся.

Москва приготовляла на 1687 рік похід на Крим. Цїлию походу було підбити Крим, або знищити татарску орду так, щоби вона вже більше не могла давати Украіні помочи в борбі проти Польщі. Хоч серце гетьмана краялось, він мусїв зняти на ноги все украіньске козацтво і разом з московскою армією під князем

Ґолїцином рушити в похід. Ся величезна армія дійшла до Великого Луга і звідтам завернула без бою назад, бо Татари спалили в степу траву — нїчим було коний годувати. Москалї підозрівали Самійловича, що то він сам казав підпалити степ, щоби унеможливити дальший похід. Коли в поворотї прийшли над ріку Самару, козацкі вийска переправились наперед, а московскі ще лишились на другім березї. Тодї, незнати з якої причини, на ріцї погоріли всї мости, так що Москалї мусїли наново їх будувати. І се взято на рахунок Самійловича. Ґолїцин постарав ся, що неприхильна Самійловичеви часть козацкої старшини подала на него донос, в котрім гетьмана обвинувачено о неприхильність до спілки Москви з Польщию, та що то він сам казав спалити степ і мости на Самарі. Ґолїцин післав донос в Москву, звідки 20 липня 1687 прийшов наказ арештувати Самійловича. В ночи Ґолїцин окружив московскими стрілцями гетьманьский шатер, а на другий день по богослуженю арештував його разом з сином Яковом, стародубским полковником. Окрім того арештовано другого сина, також полковника і наказного гетьмана, Григория Самійловича і всїх приятелїв гетьмана, між ними і ґенерального бунчужного Леонтія Полуботка. В замішаню, яке счинилось в наслїдок арештования гетьмана, замордовано гадяцкого обозного полкового Кіяшку з кількома його товаришами, а прилуцкого полковника Лазаря Горленка спалено живцем в печи. Гетьмана Москва вивезла до Тобольска, сина Якова з жінкою до Єнисейска, а Григория до Сївска, де його катували на тортурах, а відтак стяли. В 1690 гетьмана в Тобольску вже не було. Що з ним стало ся — нїхто не знає.

Іван Мазепа.

Гетьман Мазепа був членом досить розгалуженого роду православної шляхти рускої, котрий опер ся польонїзації і окозачив ся. Історичні звістки про рід гетьмана сягають до 1544 року. Оден з його предків одержав тоді від польского короля маєток (Мазепинцї) в білоцерківскім повітї з обовязком кінної служби при старості. Тодор Мазепа, здаєсь внук попереднього, брав участь в повстанях Косиньского, Лободи і Наливайка. Виданого черню (на Солониці) разом з иншими козацкими ватажками. Поляки відставили в Варшаву і там замордували. Його брат Николай мав сина Стефана-Адама — батька гетьмана.

Іван Мазепа родив ся в 1629 р. В часї, коли міг мати 15—19 лїт, учив ся риторики в київскій брацкій школї. Був се час перших побід Богдана Хмельницкого і його тріюмфального вїзду до Київа. Пізнїйше (здаєсь між 1649—1652) „кінчить фільософію“ в єзуітскій колеґії в Варшаві, почім довершує своє образованє (між 1654—57) за границею. По поворотї з заграниці молодий (22—25-лїтний) Мазепа лишаєсь на дворі короля Яна Казиміра. Король послугуєсь ним в своїх зносинах з ко-

зацкими гетьманами. В 1659 р. висилає його в важних справах до Виговского, 1660 до Юрка Хмельницкого а 1663 до Тетери. Події за гетьмановання Тетери і бунти проти него мусїли такого автономіста як Мазепа, переконати, що дальша руско-польска спілка сталась неможливою, що гетьмануванє Тетери не принесе добра Україні. Се спонукало його покинути королївский двір. В часї походу Яна Казиміра на Україну в 1663 р. Мазепа подякував королеви за службу і поселив ся в рідним селї Мазепинцях. По смерти вітця, іменують його чернигівским підчашим (1665).

В 1665 р. Тетера покидає гетманьство і утїкає в Польщу, а Правобереже вибирає гетьманом автономіста Дорошенка, котрий зриває з Польщию, а до Москви не пристає. Мазепа зараз покидає село і пристає до Дорошенка (при кінци 1669 р.). В короткім часї авансує на писаря і служить Дорошенкови вірно аж до хвилї його упадку. Навіть тодї, коли від Дорошенка вже відступила вся старшина, а Д. хотїв ратувати ся татарскою помочию, Мазепа їде в Крим, щоби єю поміч роздобути. В дорозї Мазепу зловили Запорожцї і відіслали Самійловичеви, а сей післав його в Москву. Мазепа був щасливійший нїж инші, що впали в руки противника. Він потрафив з'єднати собі нетілько Самійловича, але і московский уряд. Числячи ся з доконаним фактом переходу Правобережної під булаву Самійловича, Мазепа липнесь при гетьманї Лївобережної, при котрім відразу заняв визначне місце. Самійлович уживає його до найважнїйших посилок дипльоматичних і майже виключно ним зносить ся з Москвою. В 1687 р. бере участь в походї Самійловича і Москалїв на Крим. В заговорі проти Самійловича Мазепа участи не

брав і доноса проти него не підписав. По арештованю Самійловича відбув ся 26 липня 1687 вибір нового гетьмана в таборі вертаючих з воєнного походу козаків. Мазепа був тоді найпопулярнїйший в козацкім війску, тож його й вибрано гетьманом.

Доля Правобережної опинила ся в руках чоловіка, котрий під зглядом своїх національно-політичних ідеалів. інтелїґенциї і образованя, що найменше дорівнував своїм попередникам: Богданови, Виговскому і Дорошенкови. Рішучо перевисшав їх політичним змислом і політичною школою. Спеціяльно віртуозом був Мазепа в дипльоматичній ґрі. був незрівнаним в штуцї засипуваня очий піском і піддурюваня противника. Щоби в короткій характеристицї вірно представити ціль, до якої ішов Мазепа і хто хоче справедливо оцїнити його 22-лїтну дїяльність, той не може справи представляти „історично“, себто оповідаючи про події з часів панованя Мазепи і вичисляючи в тім дїла самого гетьмана в хронольоґічнім порядку, так як вони по собі слїдували. Хто не знає, чим Мазепа закінчив своє пановапє а заразом і житє, той читаючи про його дїла „з кінця“, буде кождому його поступкови приписувати інтенцию, як не цїлком противну, то на всякий случай не ту, яку мав Мазепа. Що М., заки став гетьманом, належав до сеї ґрупи козацкої старшини, котрої ідеалом була самостійна держава руска, се вже знаємо. Ставши гетьманом. М. служить вірно Москві. виконуючи всї її забаганки. хоч вони руйнують Україну. Нагло, в 21-ім році панованя, стоячи вже над гробом. Мазепа проголошує повстанє проти Москви в тій цїли. щоби з України по обох боках Дніпра утворити самостійну державу — поки що під протекторатом Швеції. Докладно

про пляни Мазепи довідуємось доперва по смерти гетьмана в цьвітни 1710 р, коли то недобитки його війск під проводом Орлика на турецкій території уложили конституцию для України. Коли вже знаємо, чим Мазепа докінчив свою дїяльність, коли в додатку знаємо, які цїли супроти України мала московска полїтика і як тодї безсильна була Україна супроти сеї полїтики, то доперва тепер будемо розуміти явну полїтику Мазепи і явні його поступки від самого початку, аж до хвилї, коли свої полки повів в табор ворога Москви.

Кінець Многогрішного і Самійловича були для Мазепи школою, з котрої він скористав дуже богато. Україна була так винищена, що не могла і не сьміла бунтуватися проти обмежуваня її автономічних прав. Через те й нїхто не сьмів обізватись голосно проти сего, що Москалї робили з Україною та з її населенєм. Навіть проти панованя Поляків на Правобережній нїхто з Лївобережців не сьмів протестувати, бо за се був катівский топір, або що найменше Сибір. Розумний автономіст мусїв тодї Україну доперва підготовити до борби о волю і до самостійного державного житя. Мазепа старав ся своєю полїтикою передовсїм недопустити до дальшого вкорочуваня автономії України, до концентрованя власти на Україні в руках „царских людий“, опираючих свою власть на розсїяних по цїлій Україні московских військах. Щоби Москва полишила власть над Україною в руках українського правительства (козацкої старшини), Мазепа своїм поведенєм старав ся Москву переконати, що дух бунту і автономічні стремлїня серед козацкої старшини належать вже рішучо до історії, та що та старшина полїтично тепер більше Московска, нїж всї Москалї на купу. Від першої хвилї, коли став геть-

маном, Мазепа старав ся здобути сліпе довірє до своєї особи не тілько у московских царів (у Софії а від вересня 1689 Петра) але і приєднати собі (навіть хабарями) прихильність тих московских вельмож, котрі в двірских кругах мали найбільший вплив.

Не довіряючи старшинї, а специяльно гетьманам, московске правительство протеґувало серед старшини одиниці, котрі, чи то в наслїдок свого полїтичного москвофільства, чи для особистої користи наглядали за дїлами гетьмана і як лиш вітрили, або могли скомпонувати яку „зраду", сейчас доносили до Москви, або московским воєводам. Через сю протекцию богато впливових становищ в українській управі пообсаджувано безідейними карієровичами, доносчиками і клеветниками. Щоби доносчики і клеветники не шкодили Мазепі (а знав він їх всїх добре, бо був не нинїшний), він покрутив їм всїм вязи. Перші доноси показали ся клеветами. Дїла Мазепи доказували Москві, що Мазепа вірний і, що важнїйше, дуже добрий для цїлий московскої полїтики. Москва сама карала одного доносчика по другім: то смертю, то Сибіром. Як доносчиків, так і всякі непевні і москвофільскі креатури серед старшини нищив Мазепа — руками Москви. Вірного московского слугу потрафив в Москві представити за небезпечного для Москви і Москалї, самі крутили йому вязи! В той спосіб Мазепа не тілько позбув ся особистих ворогів, але в додатку очистив старшину з безідейних креатур і з засадничих прихильників Москви.

Щоби Москва не тілько була переконана о вірности Мазепи, але також о тім, що він лїпше нїж самі Москалї потрафить удержати Україну в московских клїщах. Мазепа дуже часто сам пропонує Москві і сам виконує неодно-

що, на думку Москалїв, скріпить московску власть на Украіні. Мазепа, приміром, сам предкладав будувати по Украіні і на граници Запорожа фортеци. Москві було се потрібне, щоби удержати в карбах „непевне“ козацтво і Запорожців, що тодї раз у раз бунтувати ся проти Москви. Так само Мазепа сам просить о скріпленє московских ґарнїзонів на Украіні. „Чи може бути вірнїйший пес?“ — думала Москва. Мазепа сьміяв ся тимчасом в кулак, бо і йому, для того, щоби скріпити сили Украіни і приготовити її до борби проти Москви, потрібні були ті фортеци, а хвилево і московскі війска. Фортеци здержували татарскі набіги, і під їх охороною Мазепа кольонїзував і двигав економічно знищений край. Фортецами і московскими війсками Мазепа здержував горячих і нетерпеливих від передвчасних бунтів проти Москви, котрі мусїли бути здавлені і могли би добити Украіну. Фортецами і московскими війсками М. винищував розбишацтво і анархію, котра не давала завести на Украіні нїякого упорядкованого житя державного, не давала виробити ся усталеному ладови державному, не позволяла краєви розвивати ся анї економічно анї культурно. Москва хотїла обезсилити станове козацтво тим, що форсувала орґанїзованє полків наємних. Мазепа робив се дуже радо, бо ті наємні полки були під його абсолютною властию і він не потребував числити ся з евентуальними примхами полкової старшини.

Заючи, що з гомило Самійловича, Мазепа не протестує проти війни з Турком і Татарами, але противно, дає московскому правительству дуже цінні ради і вказівки і при кождім походї дає Москві до розпорядимости все украіньске козацтво. В 1695 р. Козаки здобули Кизикермень, турецку фортецу на долїшнім Днїпрі і три су-

сїдні фортечки. В сїчни 1696 р. мазепинї полки прогнали білгородску орду, що разом з українськими повстанцями вдерлась на Україну, щоби її висвободити з московского ярма. В цьвітни висилає Мазепа 15.000 Козаків під Азов. Москалї взяли місто лише через поміч укр. козаків. Цар Петро одушевлений Мазепою. В нїякі доноси не вірить, нїяких реформ на Україні не заводить, полишаючи все Мазепі. Гетьман користає з сего. Кольонїзує край, заводить державний лад, фундує школи, шле молодіж на студиї за границю, а головно пильнує, щоби козацтво було в руках старшини зложеної з його приятелїв і щирих українських автономістів.

Щоби московска рука єще більшим тягаром не притисла Україну, Мазепа пильнував, щоби народ не схопив ся до борби з Москвою передвчасно. Коли-ж які, полїтично не вишколені горячі голови вирівали ся не впору, то Мазепа старав ся сам погасити огонь, щоби не бралась його гасити Москва. До таких горячих голов належав військовий канцелярист (в нинїшних часах найвисша ранґа по міністрі внутрішних і заграничних справ) Петрик. Тактика Мазепи не подобала ся йому, він хотїв одним махом покінчити з Москвою, використовуючи роз'ярене народу, специяльно Запорожців проти господарки Москви на Україні. Перед великим постом 1692 покидає службу і утїкає на Запорожже, щоби його позискати до війни проти Москви. Більшість Запорожців не вірить в успіх задуманої Петриком акциї, тож офіцияльно війни з Москвою не порішено, тілько позволено пристати до Петрика охочим. З Сїчи поїхав Петрик в Крим і позискав для свого пляну Татар. Перший похід розпочав ся в липни 1692. Коли Петрик перейшов запорозко-українську границю, козацтво і місцевости граничного поясу

прилучили ся до него. Се є доказом, що тодї ідея бунту проти московского ярма була дуже популярна так серед козацтва як і в народних масах. Як хто не бунтував ся, то лише тому, що не вірив в успіх, а знав, яка солодка буде московска пімста. Перед мазепиними полками Татари уступили без бою, а за ними подав ся і Петрик з жмінкою своїх козаків. Мазепа люто покарав тих козаків, що були пристали до Петрика. Він мусїв їх жертвувати, щоби Москва сама не мішала ся до справи і була певна, що як довго Україна в руках Мазепи, так довго народ стоїть твердо при Москві. Другий похід Петрика з Татарами під Полтаву в сїчни 1693, скінчив ся так само як перший. В третім походї з білгородскою ордою в сїчни 1696 р. Мазепині полки прогнали Татар, а Петрик погиб.

Знаючи, що гетьман Лївобережної, котрий схотїв би загорнути „під царску“ руку Правобережну, або котрий хотїв би помогчи Правобережцям в борбі проти Польщі, скінчить так як скінчив Многогрішний, Мазепа відразу, приймаючи булаву, згодив ся на московске услівє — не зрушувати угоди Москви з Польщию. Отсе услівє довело до траґічного конфлїкту між Мазепою а Палїєм. Винищена Польщию і Москвою Правобережна мала (на підставі договора заключеного між обома катами України а Туреччиною) лишити ся пустинею. Однак ся пустиня скоро зачалась залюднювати ся. Знищенє, яке козацтво і народ Лївобережної терпіло в наслїдок участи в воєнних походах (на власний кошт); розбої і рабунки переходячих через Україну і розльокованих на Україні московских війск, та гнет московский переганяли на правий бік Днїпра маси селяньства і козацтва Лївобережної. В короткім часї Правобережна була густо скольонїзована і посїдала сильне козацтво, котре

під проводом своїх полковників панувало над Правобережною, не узнаючи польского панования. В дійсности Правобережна була самостійною державою під управою кількох полковників, з котрих найвизначнїйшим був Палїй. Польща старала ся опанувати Правобережну і винищити козацтво. Борба між козацтвом а Польщию зачала ся вже з 1684 роком. Пізнїйше вона велась на житє і смерть, як за Хмельницкого. Від 1686 року Палїй і инші правоб. полковники благають Мазепу і царя, щоби Правобережну злучено з Лївобережною, щоби принято її „під царску руку“, благають помочи проти розвьвірених Поляків. Мазепа в своїх представленях до Москви за кождим разом (через 16 лїт, від 1686 до 1704) обставав горячо за принятєм Палїя і Правобережної „під царску руку.“ Однак Москва, котра зобовязала ся удержати Правобережну в польскім ярмі, була неумолима. Мазепа все діставав з Москви відповідь: „не вільно!“ Мазепі взагалї заборонено мішати ся до сварки між Палїєм а Польщию. Пізнїйше з Москви Палїй навіть дістає наказ, щоби віддав Полякам фортеци (найважнїйша Біла Церква), а Мазепі кажуть, що як Палїй сего не виконає, то Лївобережцї з Москалями мають взяти Білу Церкву і віддати її Полякам. Мазепа ходив поміж доц. Помагати Палїєви не сьмів, а ницити не хотївб; старавсь крутїйством недопустити до віддания Правобережної Полякам. Яке шубраве жаданє вислано до Мазепи в 1703 р., доказує його відповідь в московскій приказ: „не можу брати на душу того гріха, щоби привітними запевненями прихилити Палїя, Самуся і Искру до послуху, а потому віддати їх Полякам в неволю. Не можу запевнити їх, що вони (в польских руках) лишать ся живі і здорові, в посїданю

свого добра. Поляки не тілько з козаками, але і з всїм руским народом, що під їх властию, поступають по тираньски.“

Борба між Палїєм а Польщию і Москвою заострила ся так, що ішло до насильної розвязки справи на некористь Правобережної і плянів Мазепи, котрий тодї вже приготовивсь був до розриву з Москвою. Царска грамота до Палїя (в 1704 р.) взиває Палїя, щоби Білу Церкву віддав польскому королеви. Мазепу Москалї натискали, щоби зробив кінець проти польскому рухови в Правобережній. Мазепа бачив, що він разом з Москалями буде мусїв знївечити Палїя, а Правобережну віддати польскому королеви Августови. До сего М. не хотїв доступити, бо Правобережна була тепер (в наслїдок участи в війнї проти Шведів і шведскої партиї в Польщі,) фактично в його руках і він не гадав її так скоро з рук випустити. Щоби не стратити цїлого краю, Мазепа жертвував Москвою вже й так на загладу призначеного Палїя. Дня 10. липня 1704 запросив його до свого табору і переказав йому жаданє царя, щоби їхав до Москви. Коли П. на се не згодив ся, М. взяв його під варту і відослав до Батурина. В мартї 1705 Палїя повезено до Москви, а відси до Томска. Чистий зиск Мазепи був в тім, що тепер Москва не могла так сильно штурмувати о переданє Правобережної Полякам. бо-ж край і так був в руках запріязнених з Польщию українських і московских війск. Коли такі жаданя царя повторяли ся, то М. умів ріжними аргументами виторгувати відроченє справи, так що Правобережна лишилась фактично в його руках аж до його упадку.

Друга користь з усуненя Палїя була та, що хто знає, чи Мазепа своїм поступком не

охоронив себе від утрати булави, а Україну від нової анархії і руїни. Вся маса народна і просте козацтво, не втаємничені в пляни Мазепи, робили Мазепу відвічальним за все те, що робили Москалї, бо нїхто не читав його донесень до Москви, в котрих він дуже остро виступав проти господарки Москалїв на Українї, проти гнобленя народу, проти здирств, проти збиткованя московских і польских комендантів над віддаными до їх розпорядимости козаками, та проти віддання Полякам Правобережної. Роз'ярене народу дійшло до того, що в вересни 1704 прийшло в таборі Мазепі під Любаром до бунту. Як би Палїя місяць перед тим не арештовано, то хто знає, що з того бунту булоб вийшло? Мазепа міг скінчити так як Бруховецкий. Чернь могла оголосити гетьманом Палїя, що цїлком певно було би повело за собою спільну акцию Польщі і Москви на знищенє всего козацтва обох сторін Днїпра.

З причин вже обговоренних, Мазепа до 1698 р. цїлком певно не думав зривати з Москвою і власною рукою давив в зародї всяку акцию иншых в тім напрямі. В 1698 р. цар Петро порішив розпочати воєнну акцию проти Шведів в користь Польщи, та при тім і для Москви урвати часть шведскої териториї. Формально зобовязавсь цар помагати полякам в 1699 р. Отсю акцию Петра, як би щастє не послужило Москві, загадав Мазепа використати для плянів українських автономістів. Він зачинає, хоч дуже обережно, зносити ся з Шведами і шведскою партиєю в Польщи, даючи їм до пізнаня, що як вони поручать Українї державну самостійність, то він прилучить ся до їх акциї проти Петра. Поки що Мазепа мусить на царский розказ слати то на північ, то на захід (аж під Познань) свої війска —

полк за полком, армію за армією. Сї походи на власний кошт козаків страшно нївечили козацтво. З кождого полку вертали по якімсь часї лише нечисленні недобитки, звичайно пішки. без збруї, обідрані, босі і о жебранім хлїбі. Обрабовували їх звичайно не вороги, але таки „свої“: Москалї і війска польского короля Августа. (З трех кінних полків загнаних під Познань, вернуло на Україну тільки 80 чоловіка!) В 1707 р. справа Шведів стояла так сильно, а ситуация Москви була так фатальна, що Петра і його союзника Августа хиба лише чудо могло спасти від остаточного погрому. Тої гадки була вся Европа, тої гадки була і старшина козацка разом з Мазепою. Мазепа мусїв прийти тодї до переконаня, що як не використає сеї хвилї, то готово все пропасти.

Мазепу Москалї мали за свого і не підозрівали в нїм анї крихітки привязаня до краю і народу, котрим управляв. Через те Москва не мала перед ним нїяких тайн і йому були добре відомі всї московскі пляни що до України. Мазепа добре знав, що по реформах в Московщинї, і по війнї прийде черга на реформи на Українї. Автономія України мала бути цїлком знесена. полїтичний і социяльний устрій України мав бути під кождим зглядом зрівнаний і зілляний з Московщиною. Початок мав бути зроблений знесенєм власної управи. Се значить, що замість козацкої старшини, управу так військових як і цивільних справ мали взяти в свої руки іменовані Москвою Москалї, або схрунені Українцї. Рівночасно мало бути знищене жерело і основа дотеперішної автономічної управи України, іменно козацтво. Се станове козацтво мало бути в части перемінене в стале державне військо, а вчасти розігнане і заступлене московскими військами. Запороже мало бути зразу

приборкане фортецами кругом Запорожа, а навіть на самій території Запорожа, а опісля зреформоване так само як Україна. По війні Москві прийшло би ся все дуже легко перевести, бо укр. козацтво вигублене і винищене війною не мало би сили оперти ся реформам, а то тим більше, що до сеї роботи Москва мала би польску поміч.

В р. 1707 Мазепа і його старшина прийшли до переконаня, що надходить час найвідповіднійший для зірваня з Москвою. Всї впливові становища на Українї вже були обсаджені самими автономістами, людьми ідейними, серіозними і характерними, бо Мазепа винищив всїх безхарактерників і всїх „москвофілів", звичайно руками самої Москви, представляючи їх яко нецевних або й небезпечних московским плянам на Українї. Вся старшина без винятку стояла на Мазепиним становищи, що треба зірвати з Москвою і то як найскорше, бо Мазепа постаравсь, що на бенькетї в Київі (1706) московскі вельможі виговорили ся з своїм пляном винищеня автономічної управи козацкої. Проти Москви було тодї роз'ярене все рядове козацтво і вся маса народна. Козацтво винищували вічні воєнні походи. Ті воєнні походи, а ще більше господарка московских війск на Українї попросту зиївечили матеріяльно все населенє. Ціла Україна була готова до бунту проти Москви. На Запорожу міг Мазепа в тій справі певно числити, бо воно вже від кількох лїт перло до війни з Москвою і підпирало всякі бунти проти Москви (Петрика, Булавина). Сам Мазепа був несогірше приготований до акциї, бо мав знамениту артилерию і великі скарби. На нарадї старшини з Мазепою порішено зірвати з Москвою і злучити ся з Шведами під услівем, що Швеция поручить самостійність

української держави. Розходилось тілько о се, коли виконати рішенє. Старшина перла, щоби розпочинати явну акцию як найскорше, але Мазепа зволїкав. Він здаєсь єще не дістав від накиненого Шведами Польщі короля Лещиньского достаточної поруки независимости України, і з Шведами єще не уложив пляну спільної кампанїї проти Москви. Він веде дальше переговори з ворогами Москви.

Рік 1708 мало не знищив цїлого пляну козацкої старшини разом з її провідником Мазепою. Борба проти Москви і партиї короля Августа вже порішена і Україна має помагати Шведам і Лещиньскому. Мазепа єще не сьміє зрадити сего — а тут Москва каже йому нищити його союзників і тратити на се нищенє власні сили. По арештованю Палїя Правобічна буча фактично в руках Мазепи і він не хотїв її випустити з рук за нїяку цїну. Тимчасом цар напирає на него, щоби віддав край Полякам Августа, а в додатку щоби проти бунтуючих ся проти Польщи Правобережцїв вислав свої полки. Крутїйство Мазепи зробило, що він Правобережної таки не віддав Полякам. Гірше було з бунтом доньских козаків під Булавином, до котрого прилучили ся Запорожцї і богато Українців. Мазепа мусїв на розказ царский вислати проти повстанців свої полки і причинив ся до знищеня тих, котрі били його ворога.

Найбільше біди в сїм роцї мав Мазепа з доносами. В борбі проти доносів Мазепа був віртуозом і доси йому під сим зглядом щастило. Однак тепер доноси були для него о много небезпечнїйші, бо сим разом кождий евентуальний донос про „зраду“ вже не був клеветою, але дїйсним доносом, опертим на правдї. Надїючи ся сих доносів, Мазепа поступав і тепер після своєї старої засади: випереджувати їх. Посту-

пав при тім з безличною сьмілостию, котра мусїла царя збаламутити. Коли тілько зміркував, що його противники могли щось винюхати, або що його союзники могли виговорити ся, він сей час доносив про се цареви з відповідним поясненєм. Навіть письма союзників до него в справі спільної акциї проти Москви вислав до царя, представляючи справу так, що ось то йому „невинній дївчинї хочуть цноту відобрати“! В додатку, аби нїхто не міг повірити в евентуальні доноси про спілку Мазепи з ворогами Москви, Мазепа послиав цареви вісти і ради на шкоду своїх власних союзників. Тим він дїйсно шкодив союзникам (і в тім траґедия мазепинщини), але се була менша шкода, нїж та, яку справа потерпіла би, коли би цар увірив в доноси.

Заслїплений Мазепою Петро не повірив і в послїдний донос, в донос самого участника мазепиного заговора і кацлєра Украіни, Кочубея. Кочубей разом з полковником Искрою вислав до Москви донос, в котрім в 33 пунктах доказує зносини і спілку Мазепи з Шведами і партиєю Лєщиньского. Донос прийшов до Петра 27 лютого 1708, але вже три дни перед тим Петро мав письмо Мазепи проти закидів в доносї! Москалї схопили Кочубея і Искру і поставили перед суд. Мазепа сам гадав, що сей донос вже його заріже. Але і тут він мав щастє. В користь Мазепи промовляло насамперед се, що донос був баламутний. Причина була здаєсь не тілько в тім, що доносчики не все добре знали, про що писали, але ще й в тім, що Кочубей в своїм власнім інтересї не сьмів писати про все, що знав. В додатку з паперів забраних у Кочубея московскі судиї бачили ясно, що Кочубей написав донос, зглядно стероризувала його до сего його жінка, щоби на гетьма-

нї пімстити ся за „скандал в фамілії“[1]). Те саме сказав на судї сам Кочубей і відкликав донос. Тяжко було Петрови увірити в донос, бо бачив сам. що Мазепа, де може, там шкодить ворогам Москви, з котрими після доноса є в спілцї. Москалї засудили Кочубея і Искру на смерть і відіслали їх до табору Мазепи, щоби виконав кару. Обох стято 14 липня.

В червни 1708 Карло розпочав похід проти Москви, вже в порозуміню з Мазепою. Мазепа не був за тим, щоби Карло зачав атакувати Москалїв на Українї. Мазепа не мав тодї під рукою всїх своїх вийск, бо велика їх часть була розкинена віддїлами при роспийских або польских віддїлах за границями України, під командою Москалїв. Зате по Українї була велика сила московских ґарнїзонів і то головно в фортецах. В додатку великі московскі сили стояли дуже близько границь України. При таких услівях Мазепа міг би пристати до Шведів що найбільше з тим вийском, яке в даній хвили мав зібране в своїм таборі. О стягненю подальше розкинених віддїлів (в хвили, коли він вже зверне ся проти Москви) вже немогло би бути бесїди, а навіть гадки о народнім повстаню. Плян Мазепи був такий: Шведи підуть на Москву і сим присилують Петра сконцентрувати московскі вийска в Московщинї, подальше від меж України. Тодї Мазепа проголошує независимість України і взиває народ до повстаня. Останки московских ґарнїзонів на Українї і воєводів з їх посїпаками вимордовано би так, як се вже раз було за Бруховецкого. Очистивши так Україну від Москалїв, Мазепа стягнув би всю военну

---

[1]) Кочубївна завернула собі голову старим гетьманом і раз утїкла була в його двір.

силу України і пішов би до Шведів добивати Москву.

Виконанє пляну унеможливив шведский король, бо 16 вересня рішив ся іти не на Москву а на Україну, щоби насамперед злучити ся з Мазепою. Тим і иншими похибками дав Петрови дуже легку побіду, а себе і Україну знищив. Через скорий похід головної армії шведскої не здігнав короля ґенерал Лєвенгаупт з своїм військом. Москалї ударили на сей ізольований корпус і знищили його так, що Лєвенгаупт дібрав ся до короля без війска. Через похід Шведів на Україну в сторону Стародуба, Москалї, що стояли близше, захопили Стародуб. Через те шведска армія не мала де зимувати і стародубский полковник Скоропадский, хоч належав до заговора, не міг перейти з Мазепою до Шведів. Як би був се зробив, то Москалї зруйнували б і вирізали б в пень не тілько Стародуб, але цїлий стародубский полк. Московскі ґарнїзони не тілько з України не уступили ся, але противно, стали щораз більшими масами напливати. Се унеможливило викликанє народного повстаня. Сам Мазепа мав коло себе дуже мало війска, бо коли Шведи були єще дуже далеко, цар каже йому висилати на Литву і до Польщи полк за полком. Мазепа мусить слухати, бо єще не сьміє зрадити ся. В той спосіб стратив з своїх рук звиш 20.000 війска і такою силою скріпив силу Москалїв! Петро каже дальші війска висилати, але Мазепа крутить, щоби більше не випустити з рук анї вояка. Він бачить, що більше війска, ніж се, що має в таборі, не дістанє. З тої самої причини, для котрої не прийде до него стародубский полк, не прийдуть також численні козацкі ґарнїзони розсїяні по Українї. Не дурно він крикнув, як довідав ся, що Швед повернув на Україну: „От чорт його

сюди несе! Та він усї мої пляни знївечить і в веде за собою московске військо, на наше знищенє і загибіль!“ Мазепа здає ся вже тепер вітрив неудачу і захитав ся. Однак вся старшина притисла його і він на чолї тих 11 чи 12 тисяч, які мав під рукою, рушив дня 24 жовтня з Батурина до шведского табору за Десною. Вже на другий день, ще Мазепа не бачив ся з шведским королем, Москалї вже стояли під Батурином, а 2-го падолиста здобули його (через зраду одного батуриньского сотника). Місто зруйновано, а мешканцїв вирізано до ноги. Судьба Батурина стероризувала всю Україну до „вірности“. Кожда місцевість знала, що постигне її та сама доля, як з неї хоч би оден козак піде за Мазепою. Через знищенє Батурина Мазепа стратив не тілько столицю і фортецу, але також свою артилєрию і часть скарбу. Другу часть скарбу захопили Москалї в Білій Церкві. Бачучи, що справа України так як би вже програно, ті полковники, котрі єще не перейшли з Мазепою до Шведів, оден по другім прилучають ся до Петра. Навіть деякі з тих, що вже були в шведскім таборі. утїкають до Москаля. Полковник Апостол утїк 21 падолиста, за ним пішли инші. Нинї можна приняти за певну річ, що Апостол перейшов на сторону Петра за порадою Мазепи. Мазепа міг так міркувати: „Як маємо виграти, то виграємо і без Апостола. На случай, як знищать нас, то нехай на Україні лишить ся в ласках Петра бодай часть ідейної старшини, котра своїм впливом буде ратувати Україну від цїлковитого змосковщеня“.

Сероздна акция воєнна розпочала ся в половинї грудня 1708. Шведску армію десяткував страшний мороз і голод. На весну 1709 були вже тілько змізеровані і окалїчілі останки сеї армії. 26 марта приходять до шведского табору

Запорожцї (здає ся 3.000) під командою Гордїєнка. Решта Запорожців (15.000) справлялась тимчасом з московскими ґарнїзонами на окраїнах Запорожа. Петро видав сейчас наказ зруйнувати і вимордувати Запороже. Наказ виконано дословно. Москалї беруть 16. цьвітня граничну фортечку Клеберду, 18-го Переволочну, 30-го оба Кодаки а в маю столицю Запорожа. До остаточного бою між Шведами а Москалями прийшло дня 27. червня під Полтавою. Недобитки Шведів, мазепиних козаків і Запорожців уступили з боевища і форсовними маршами, при котрих їх додатково десяткували здоганяючі їх Москалї станули 1-го серпня на турецкій території в Бендерах.

Мазепа, котрий був тяжко недужий вже тодї, коли ішов до Шведів, помер в Бендерах дня 22. серпня 1709. Тїло відвезено до Ґалацу і там поховано.

Іван Скоропадский.

По переході Мазепи до Шведів прийшли до табору царя два дійсні полковники: Скоропадский і Полуботок, і два наказні: Тамара і Журахівский. Кождий з них привів по кілька своїх сотників. З тою жмінкою старшини цар зробив комедию козацкої ради, котрій казав „вибрати“ гетьманом стародубского полковника. Івана Скоропадского (в Глухові 6. падолиста 1709). Столицю України цар казав перенести до Глухова, під саму московску границю.

Скоропадский був нетілько українським автономістом, таким як Мазепа, але також участником заговора Мазепи. Льоґічно думаючий має на се доказів більше нїж треба. Посередним доказом є се, що Мазепа віддав йому в руки так важну позицию, як стародубске полковництво. На так важнім становищи Мазепа був би не держав чоловіка для себе непевного. В доносах до Москви про „зраду“ чи взагалї про „непевність„ поодиноких людий, все було якесь зерно цравди — а на Скоропадского маємо в 1699 р. також „несправедливий“ донос бунчукового товариша Забіли. В доносї Кочубея (1707) Мазепа в присутности Скоропадского кпить собі з Москалїв і тїшить ся

з погрому царского війска біля Пропойска. Коли С. вже був гетьманом, в жовтни 1710 р. коропский сотник Логґінов доносить київскому воєводі Ґолїцинови, що С. переписує ся потайки з Орликом, що станув на чолї Мазепинців. Забіла писав до Москви, що С. окружив себе давними прихильниками Мазепи. Царский резидент при С-ім сповіщав, що гетьман наділив маєтностями небезпечних осіб. В 1720 р. Москалї винюхали, що канцеляристом у С-го був Михайлів, що служив при Орлику. Москалї зіслали Михайлова в Казань і завели військову канцелярию під ґенеральним писарем. Найважнїйший доказ про се, що С. був однодумцем Мазепи, дають нам оголошені дром Томашівским записки очивидця цїлої траґедиї, Словака Крмана. З сих записок довідуємо ся, що між царскими послами, що 16 серпня 1709 приїхали до Бендер переговорювати з Карлом XII. був також Скоропадский. Він оправдував ся перед Мазепою за те, що приймив титул гетьмана, предложений царем; обіцяв бути вірним свому гетьманови і привести йому збунтованих козаків, як тілько прийде користна нагода." Отсе є найлїпшим доказом, що С. не пішов за Мазепою лише тому, бо не міг. Вже як шведському ґенералови Лїбкерови не поталанило під Петербургом, С. став сумнїватись в успіх задуманого Мазепою дїла. Полк С-го облягло московске війско і як тілько пішла чутка, що Шведи машерують на Стародуб. Москалї вмаширували в полк С-го і обсадили його. Про злуку козацтва Стародубщини з Шведами вже не могло бути бесїди.

С. був добрим чоловіком і щирим автономістом украïньским. Однак притім був він дуже слабої волї і без потрібної на ті часи енерґії. Великою заслугою його було се, що мимо

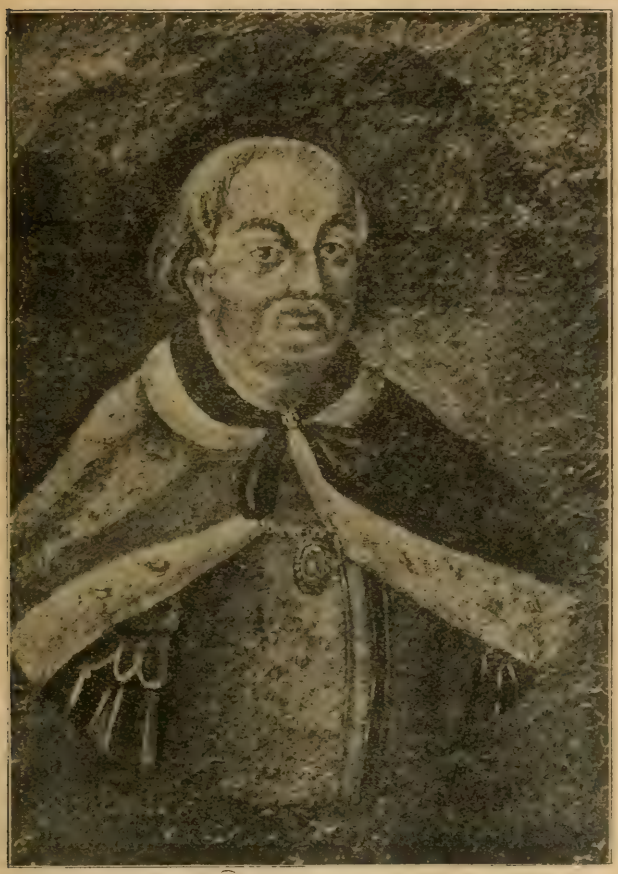

скрутної ситуації, в яку попав, він не забув того, що лише через фізичну перешкоду не опинив ся в таборі Мазепи. Його заходам треба завдячити, що многі Мазепинці, котрих цар страшно мордував, або нищив каторгою чи Сибіром, нетілько спасли ся перед страшною местию царскою, але здобувши собі довірє Москалів, лишили ся в публичній службі, навіть на висших становищах. В тім поведеню С-ого було троха мазепиної тактики: не допускати, щоби власть на Україні захопили безідейні, або Москвою скорумповані люди. Впрочім, змушений силою обставин, С. піддававсь царскій волї, зглядно, був змушений дивитись без чинного протесту на се, що Москва робила на Україні і з Українцями.

Що С. був добрим чоловіком і по змозї старавсь поступати так як йому казала його совість, доказує не тілько се, що старавсь ратувати перед царскою местию Мазепинців, але і становище, яке заняв в конфліктї царя з його власним сином Алексієм. Алексій був противником божевільного способу, в якій Петро „реформував“ Росию. Цар хотів сина збути ся і в 1718 роцї скликав був суд, котрому казав засудити сина на смерть. Суддів було 127, а між ними і Скоропадский з Полуботком і иншими старшинами. Всї судї голосували за карою смерти, лише один Скоропадский не зробив так, як сказав цар, лише як ёму казала судейска совість. С. заявив, що „не має власти судити сина з батьком і своїм володарем; в подібній справі не мож бути безпристрастним.“ Алексія засудили на смерть, але він зараз таки помер в вязници. Одні кажуть, що ёму там відрубано голову, другі що єго строєно, а треті, що він помер від мук, бо його на судї страшно катували: самих па-

лок дістав сорок. Таке то батьківске серце мав сей „батько“ України. Сина замордував, а жінку запер в монастирі!

Перші хвилї панованя Скоропадского були виповнені борбою з Шведами і переслїдуванєм Мазепинців Москалями. Особливо по зьвірски мордовано Запорозців, котрих С. не міг ратувати, бо цар страшно ненавидїв їх. Запорозців Москалї переслїдували через два роки, доки не вигубили всїх, яких тілько спіймали. Докінчено також війну з Мазепинцямп, котрі під проводом Орлика і при турецкій помочи старали ся з України зробити самостійну державу. Єше тепер, по полтавскім погромі, цар потерпав, що козацтво може збунтувати ся против Москви, бо знав, що ідея Мазепи була ідеею кождого козака. Щоби до сего недопустити, казав, висилаючи козацтво до бою проти Мазепиців і їх союзників, зігнати до Глухова і поставити під московску сторожу жінку гетьмана (!), жінки і дїти всеї ґенеральної старшини, всїх значних Українців, жінки і дїти всїх полковників! Тепер все козацтво знало дуже добре, що як не буде „вірне“ цареви, то московский кат справить ся з всїма їх жінками і дїтьми!

Сама війна була зразу для Мазепиців досить щаслива. Москалїв бито на кождім місци, а Україна сама переходила під власть Орлика. В липни 1711 р. козаки Орлика і Турки обсадили навіть Петра з цїлою його арміею над Прутом так, що в козацкім таборі для царя вже лагодили — шибеницю. Однак, як під Зборовом Хмельницкого зрадили Татари, так тут зрадили Орлика Турки. Цар підкупив везира і той заключив з ним договор (прутский), в котрім, хоч Україну узнано самостійною державою, сеї независимости не обезпечено. В на-

слїдок нового підкупства сей договор змінено о стілько, що в угоді заключеній між Роспею а Туреччиною в осени в Адріянополи, цар зрік ся правобережної України, лишаючи за собою на правім боцї Днїпра тілько Київ. Скоропадский зачав при кінци 1711 р. силою переганяти населенє Правобережної на лївий бік Днїпра, щоби край перемінити в таку пустиню, якою був до 1683 року. Се примусове переселенє тягло ся аж до кінця 1714 р. Правобережну пустелю заняли польскі війска і стали її наново кольонїзувати. Отсе зробило на Правобережній кінець вільній козаччинї. Її заступила надвірна мілїция панів.

Доки не скінчила ся борьба з Шведом, цар бояв ся касувати відразу автономію України. Він розпочав тілько витворювати до того услівя. Він передовсїм старавсь обдурити народ, що причиною великих тягарів, здирств, неладу в адмінїстрациї і несправедливости в судівництві є автономічна козацка старшина, та що народови буде лекше, як замість сеї старшини стануть правити царскі урядники. В тій цїли московске правительство, де лише могло, настановляло старшинами чужинцїв і як найбільших шубравцїв. Ті іменовані старшини були виновниками надужить, за які Москва робила відвічальною автономічну управу України.

Щоби народ експльоатувати материяльно в користь Москви, а козацтво материяльно цїлком зруйнувати, але щоби при тім народ гадав, що то козацка старшина нищить його, а перехід України під чисто московску управу увільнить народ від всяких тягарів, цар зараз по „зрадї“ Мазепи видав до народу прокляматцію, в котрій стояло: „При сем же объявляем, что извѣстно Нам, Великому Государю, учини-

лось, что бывшій Гетман, хитростію своею, без Нашего Указу, аренды и многіе иные поборы наложил на Малороссійской народ, будто на плату войску, а в самом дѣлѣ ради обогащенія своего, и тѣ тягости повелѣваем мы нынѣ с Малороссійскаго народа отставить".

В манїфестї з 9 падолиста 1708 цар знов бреше: „ниже единого пѣнязя в казну нашу со всего малоросійского народа никогда не брали и не требовали" — Тодї цар не потребував лупити податків просто в свою касу, бо він лупив народ в инший спосіб. Розкватирував по людских хатах своє війско, котре з'їдало всю людску працю до чиста. Хоч би цар хотїв, то не міг з хлопа нї з міщанина нїчого більше здерти, бо все, що було, з'їв або вкрав московский салдат. Коли так московскі війска і кошти наказаних царем воєнних походів українського козацтва винищили народ, цар указом з 22 сїчня 1715 звалює всю вину тягарів на українську старшину. В тїм указї „о нечиненіи обид простому народу". цар приказує гетьманови: „смотрѣть прилѣжно и накрѣпко, даби от полковников и полковой старшини и от сотников козакам и посполитому народу отнюдь ни в чем никакой тягости и обиды не било и ни до каких взятков и налог их (старшин) не допускать".

Щоби Запороже не бунтувало правобережної України против польского ярма, а лївобережної против московского, або щоби опозиційні духи українські не мали між Запорожцями безпечного захисту, цар Петро замкнув границю запорозку. Не позволив нїкого впускати на Запороже, анї з Запорожа на Україну. Народ України терпів через те голод, бо доси через Запороже діставав сіль, а з Запорожа рибу та звірину.

Цареви було доконче потрібне винищенє нашого козацтва, щоби вже нїколи не було кому обстати за волею руского краю і руского народу, котрий цар загадав запрягчи в ярмо панщини. Другою причиною був намір царя завести на Украïнї рекрутчину до московских полків. Длятого то цар рішив ся нетілько зницити козацтво материяльно, але також, попросту, вимордувати його. В тій цїли цар заповнив Украïну московскими вийсками, а козаків, котрим відобрав гармати, висилав поза Украïну на вийну, або на тяжкі роботи: сипати на границях охоронні вали, будувати фортеци, копати канали. Десятки тисячів козаків ішли одні за другими на ті вийни і роботи, а вертав мало хто.

В міру, як Москва обсаджувала ріжні становища на Украïнї своїми посїпаками, в міру як зменшала ся сила сьвідомого національно козацтва, цар вводить на Украïнї реформи, обмежаючі її автономію. С. звернув ся був до царя з просьбою, щоби затвердив права Украïни (договор заключений між царем а Хмельницким) та щоби росийскі урядники і офіцири не втручали ся до управи на Украïнї. Цар потвердив ті права, але такими з обмеженями, що з автономії Украïни липилась тілько тїнь. В Глухові установлено ґарнїзон з двох росийских полків, а до самого гетьмана приставлено зразу одного, а потому двох росийских комісарів, нїби його дорадників. Вони контролювали гетьмана, та були дорадниками царского правительства що до заряджень потрібних на винищенє козацтва і решток автономії Украïни. За порадою одного з них, Ізмайлова, цар не позволив відбудувати зруйнованого Москалями міста Чернигова. Полкову і ґенеральну старшину, доси вибирану, зачало іменувати росийске правительство. Полковниками став цар іменувати росийских офіцирів.

Зачинаєсь також на великі розміри роздача українських земель московским панам. Сам Меншиков дістав три цїлі повіти (Гадач, Батурин і Почеп). Народ сих земель віддавано московским панам в тяжку неволю. Як тілько цар хотїв обдарувати якого свого люблиця маєтком, то московскі аґенти кидали на першого лїпшого богатого Українця підозрінє, що він Мазепинець. Сего нїби Мазепинця вішали, або гнали в Сибір, а його маєток конфісковано і віддавано царскій товаринї. Щоби як найбільше українских земель передати в руки Москалїв, а за одним заходом також козацку старшину сильнїйше прикувати до Московщини, цар насилував українські дївчата. Як який богатий старшина козацкий мав доньку, то цар силував віддавати сю дочку, очивидно з козачим маєтком, за якого московского пройдисьвіта. Така доля неминула навіть дочки самого гетьмана. Цар прислав Скоропадскому указ, щоби: „в ознаменованіе вѣрности сговорил и выдал доч за одного из чиновников великоросійских“. Аби з цїлою родиною не познакомити ся з катівским топором, гетьман видав 15-лїтну дочку за Толстого, котрий відтак дістав нїжиньский полк.

Підготовивши опінїю народу против козацкої старшини, цар зачинає реформувати управу України. Указом з 22 сїчня 1715 касує формально право вибору старшин. З вибору мали виходити тілько кандидати, з котрих аж сам гетьман, очивидно після вказівок царского делеґата, мав іменувати старшину. Указом з 14 падолиста 1721 цар установляє в Глухові сталу. віддїлену від особи гетьмана „військову і судову канцелярію“. Найбільшим ударом для автономії України був указ з 22 цьвітня 1722, котрим на місце українського правительства, яким була ґенеральна старшина, установлено для України

московске правительство: „Малоросийску колеґію“, зложену з шести росийских офіцирів розкватированих по Україні московских війск, під проводом царского бриґадира. Сій колеґії відано всї агенди місцевої управи: полїтичну адмінїстрацию, судівництво і адмінїстрацию податків. Колеґія мала приймати жалоби на всї судові і адмінїстрацийні уряди України; контролювати стяганє податків і мита, збирати їх і виплачувати, висилаючи рахунки в росийский сенат, наглядати над правильним урядованєм військової канцелярії, контролювати надходячі до неї і видавані нею письма; слїдити за неправильностями в поведеню старшини з козаками і селянами, та видавати відповідні заряджєня. Де jure ся колеґія мала бути тілько апеляцийним трибуналом і мати контролю над управою, котра (де jure) мала лишитись на дальше в руках української ґенеральної старшини. Однак з широкої компетенциї сеї колеґії вийшло, що всї уряди: ґенеральний суд, гетманьску канцелярию і скарбовість України віддано під команду московського уряду. Властивим гетьманом України став голова „колеґії“. Гетьманови лишив цар тілько знаки колишньої його власти: бунчук і булаву.

Конечність заведеня „колеґії“ мотивував цар тими недомаганями української управи, які він сам протеґував, аби відтак мати причину до напасти: „Первое: в судѣх генеральных чинятся, ради взятков и великих накладов, многія неправды, от чего бѣдные козаки, кому больши наложить нечего, и с правдою обвинены бывают. Второе: Полковники полков своих, как Козаком так и посполитым, чинят оне тягости по томуж неправыми судами из великих же накладов, отнятіем грунтов, лѣсов, мельниц и накиданьем для продажи своих как питейных, так

и съѣстных припасов, к тому же многими работами в строеніи домов, хуторов, мельничных плотин и тѣм принуждают Козаков из козацкой службы итти к себѣ в подданство... Третіе: со всѣх Малороссійскаго народа людий собирают со всякой куфы вина по два рубли, которых надлежало быть в збор не малое число; а сколько оных в приходѣ в котором году было, и что из того числа, и на какіе дачи оные в расходѣ и за тѣм в остаткѣ, о том Нам неизвѣстно. Четвертое: в Войсковой Генеральной Канцеляріи идет непорядочное отправленіе, от сего и на посланые Наши указы медленное отвѣствованіе чинится. Оная (колеґія) учинена не для чего иного, токмо для того, дабы Малороссійскій народ ни от кого как неправедными судами, так и от Старшины налогами утѣсняем не был".

Скоропадский благав царя, щоби лишив на Украïнї давний лад, але Москаль був неумолимий. Се було так тяжким ударом для старого гетьмана, що вiн занедужав і 3-го липня 1722 р. помер в Глухові. Похоронений в Гамалїївскім дївичім монастирі.

Павло Полуботок.

Корінний Чернигівець, Павло Полуботок був здаєсь одиноким полковником, котрий до Мазепиного заговора нетілько не належав, але здаєсь навіть нїчого не знав про заговор. Причиною було здаєсь се, що Мазепа, котрий мав богато особистих конфліктів з батьком Павла, Леонтієм, не довіряв Павлови. Леонтій П. був приятелем попередника Мазепи, Скоропадского і Мазепа підозрівав його, що він, разом з иншими приятелями скиненого гетьмана „риє“ під ним, та є співавтором доносів на Мазепу. В липни 1690 арештовано доносчика Галицкого. Його приятель і родич Л. Полуботок утїк тодї в Москву з доносом на Мазепу. Однак його до царя не допустили, тілько під вартою відослали до гетьмана. Військовий суд в 1691 р. присудив відобрати в.д Л. Полуботка і його сина Павла маєтки і держати під вартою. Суд підозрівав їх, що вони знали про намір Галицкого на житє гетьмана. Та про все те, Мазепа мусїв знати ідейну вартість Павла, бо в 1705 роцї зробив його чернигівским полковником. Коли по скиненю Мазепи, мав відбути ся вибір нового гетьмана, та старшина козацка, що на царский зазив явила ся

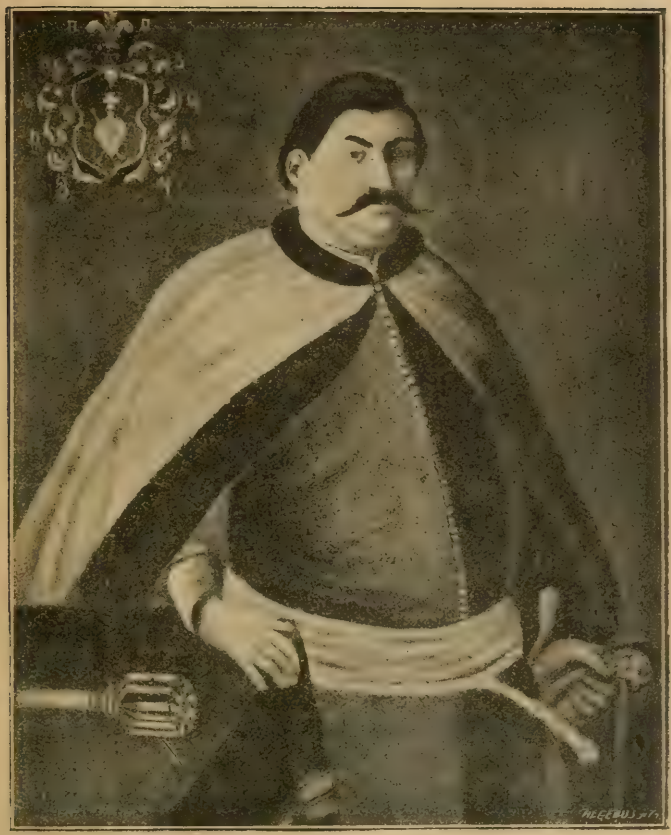

в Глухові, хотїла мати гетьманом Полуботка. Однак цар не позволив на се, кажучи: „етот очень хитер; он может Мазепѣ уравниться."

Дня 11. липня 1722 (8 днїв по смерти Скоропадского) Полуботок (тепер нїжиньский полковник), одержав царский указ, щоби управляв Україною аж „до вибору другого гетьмана", але аби кождий його крок був зроблений в порозуминю з царским бриґадиром Веляминовим, назначеним „для охорони Малороссийского народу." Місяць перед тим утворено „малоросійску колеґію" з бриґадиром Веляминовим на чолї. Йому поручено приймати жалоби на несправедливі рішеня всїх судів, від найнизшого аж до ґенерального суду, стяганє і заряджуванє податків, охорону козаків і селяньства перед надужитями старшини. Він мав дальше розширити тягар удержаня московских війск на старшину і духовеньство, і надзирати над ґенеральною канцеляриєю. Окрім всего того в даній йому інструкциї сказано: „Чтоже в бытность свою усмотрит касающееся ко охраненію Малороссійскаґо народа сверх сих пунктов, и о том писать и требовать указа из сената". Від себе колеґія розіслала по Україні візванє, щоби кождий, хто має що проти місцевої власти, подавав жалоби в колеґію. В Петербурзї справи України перенесено з колеґії заграничних справ до сенату, як справи звичайної провінциї.

Полуботок зрозумів, яка небезпека грозить самоуправі України, коли колеґія возьме на себе ролю оборонця народу перед надужитями старшини і несправедливими судами. Він зачав проте борбу з Веляминовим і намірами Росиї в той спосіб, що старав ся усунути всяку причину до інтервенциї колеґії. Дня 19. сер-

пня 1722 видав він універсал, в котрім всій старшинї, сьвітским і духовним державцям, як і всім урядникам заборонив уживати козаків до своїх приватних робіт. Козаки мають робити виключно свою військову службу. Хто буде поступати противно, буде безпощадно караний, безогляду на се, ким він є. Так само видав він строгий наказ, щоби судили тілько компетентні суди і справедливо. По місточках і селах мають судити отамани і війти. Апеляциею мав бути полковий суд, а відтак ґенеральний. Мимо доброї волї і великої енерґії, з якого П. взяв ся до дїла, він не міг перевести цїлковитої санациї, бо до сего не мав відповідних полковників. Як раз тих полковників, котрі були головною причиною недомагань української управи, накинув Україні цар. До них належали такі посїпаки московскі, як Галаган, Таньский, Милорадович. Полуботок не міг їх заступити своїми людьми. В додатку Велямінов не питав, чи є надужитя, чи нї. Він став сам судити і рядити, став сам стягати податки, розширяючи і збільшаючи істнуючі. При всїм тім бунтує народ і козацтво против старшини, щоби мати як найбільше жалоб против автономічної управи. Всї представленя Полуботка до сенату, царицї і царя не мали нїякого успіху. Велямінов працював пильно, щоби знайти причину і спосіб наміреного царем остаточного знищеня автономії України. — Козацтво нищено, як за Скоропадского, далекими походами і роботами.

Дня 31 марта 1723 Велямінов передав цареви плян нових реформ в великім мемориялї, котрий був одним великим актом обжалуваня ґенеральної старшини, а головно Полуботка. Його В. представляє як лютого гнобителя народа і оборонця надужить старшини.

Полуботок зладив свій мемориял. Окрім основного виводу о конечности вибору гетьмана (П. був лише наказним гетьманом. а урядово титуловано його полковником), в мемориялї пригадує: що московскі команданти немають права завідувати полковими справами, тілько своїми ґарнїзонами; що відповідно до царского приреченя з 1708 р. московскі ґарнїзони мали бути виведені з України зараз по вигнаню Шведів. Мемориял виказував, що народ України не вспілї двигати тягарів таких походів, як ладогский і тверский і т. д. На се не прийшла з Петербурґа нїяка відповідь.

Проекти Велямінова в Петербурзї одобрено і інструкциєю з 16 цьвітня 1723 розширено його власть і власть колеґії. В. одержав право зносити ся з полками і видавати накази полковникам безпосередно, з поминенєм ґенеральної старшини. котру підчинено під його контролю. Фінанси краю також мали бути віддані під його заряд: „чтоб зборщики дѣлали правду и от отписей не брали против Хмельницкого пунктов, определить в надзиратели в каждой полк поодному из унтер-офицеров добрих із отставных, которые даны будут із воєнной колеґіи“. Доси М. колеґія хоч і була на Україні. все таки стояла поза українською управою. а зносити ся з місцевими властями могла тілько через ґен. військову канцелярію. Тепер Петро. наказавши всї документи підписувати разом членам обох інституцій, злучив М. колеґію і ґен. військову канцелярію в одну цїлість, при чім ґен. канцелярія тратила до ренти всяке значінє. Коли-ж крім сього Велямінов одержав право безпосередних зносин із полковими канцеляріями. коли-б ґен. старшина була йому через щось недогідна. М. колеґія була від тепер вяке не контрольною

роспйською інституцією, а властивим українським правительством.

З причини закидів Велямінова проти старшини, цар казав приїхати до Петербурга Полуботкови, ґенеральному судиї Чарпишеви і ґенеральному писареви Савичеви, щоби виправдали ся. Полуботок зладив письмо від всїх полків (але всїх підписів не роздобув). Україну полишив ґен. осаулови Жураківскому і ґен. бунчужному Лизогубови і разом з Чорнишем, Савичем і кількома иншими поїхав до Петербурга. Приїхавши тут 3 серпня, Полуботок довідав ся, що Петро вже вислав був в справі вибору гетьмана указ: що всї гетьмани, які доси були, були зрадниками і тому вибір нового гетьмана треба здержати аж до часу, коли на Українї знайде ся вірний чоловік. До того часу буде краєм управляти правительство (колеґія) після даних йому інструкций. На закінченє цар каже, щоби йому справою вибору гетьмана більше „не дошкулювати".

Полуботок з товаришами подали свою просьбу в сенат 26 серпня, а на другий день жалобу на Велямінова. Цареви передали свою просьбу 15, а царици 22 вересня. Ходили так від Анни до Каяфи, з царем бачили ся кілька разів, але не могли видусити нї від него, нї від сенату нїякої відповіди. Нарештї Полуботок, котрий зміркував, що не добром все те пахне, рішив ся жертвувати себе, щоби спасти свій народ. Станув перед царем і виголосив таку промову:

Знаю і бачу царю, що без всякої причини повстав ти на мою вітчину. Ти хочеш знищити права, предками твоїми і тобою самим утверджені. І щоби знївечити воєнного духа козаків, уживаєш їх до найтяжших робіт, силуєш рити канали в широких краях твоїх. Але що більше огірчує, нїж все те! Ти відобрав нам

найдорожше право наше: свободу вибирати по нашій власній волї гетьманів і начальників. І відобрав ти старе наше право судити своїх краянів; судиями робиш у нас Росиян, котрі не знають наших законів нї привілєїв, або притворяють ся незнающими, нарушають їх при кождій нагодї і гноблять нас. Чи може ти, царю, відмовляючи нам справедливости, до якої ти обовязаний, думаєш тим подякувати Богу за всї зіслані ним успіхи? Ти думаєш тілько про блеск величи і могутности дарованих тобі від його щедрот, а не думаєш о його справедливости. Але нехай менї вільно буде представити тобі, володарю, в послїдний раз, що тобі не буде найменша користь з гнобленя мого народу і що твоя слава не в тім, щоби ти панував над ним силою і властию, а в тім, щоби бути головою і батьком народа, повного ласк твоїх і все готового проливати всю кров свою за твою вигоду і твою славу.

Знаю, що ждуть мене кайдани і що мене вкинуть в мрачну темницю, де лишать мене умерти з голоду. Але що менї до того! Я говорю за вітчину і краще волю найлютїйшу смерть, нїж страшне видовище загальної загибели мого народу! Подумай, великий владико, і будь переконаний, що колись здаш рахунок, царю всїх царів, за несправедливости, які робиш народови, принятому під твою опіку".

Цар кинув ся як звір і перебив промову Полуботка риком: „не кайдани, а смерть жде тебе!" Засуду смерти не виконано, лише замкнено його в Петро-Павловскій кріпости 10 падолиста 1723. Разом з Полуботком арештовано всїх тих, що приїхали з Полуботком і що були підписані на його меморіялї. Всї сидїли без вироку — в слїдстві. По роцї Петро післав занедужавшому Полуботкови свого лїкаря. П.

прогнав його, кажучи: „На що менї жити, коли вітчина не може мати з мене користи?!“ Тодї сам цар прийшов до него, просив забути минуле і приняти лїкаря. На се Полуботок відповів: „Нї царю! Вже не твоя сила повернути менї погасаюче житє. Незабаром Петро і Павло стануть на одній дошцї перед праведним судиею. Він розсудить дїла їх!“ Дня 18 грудня 1724 Полуботок помер. Поховано його коло церкви св. Самсонія за Малою Невою. Товаришів Полуботка випустили по смерти Петра 6 падолиста 1725, але на Украïну вертати не позволили.

Данило Апостол.

До 1. жовтня 1727 Україна не мала гетьмана; правила нею малоросийска колеґія, зложена з 6 московских штабсофіцирів і козацких старшин. Козаків, що не були в походї за границями батьківщини, розпущено; на Україні стояли тілько московскі війска. Полковниками пороблено самих Москалїв; Українських полковників полишено тілько в трех полках: в Прилуцкім московского посїпаку Галагана, в Лубеньскім Маркевича, а в Миргородскім Апостола. Однак сей послїдний мав сидїти не в своїм полку, а в Петербурзї.

Апостол був участником заговора Мазепи і разом з ним перейшов до Шведів. Коли Мазепа зміркував, що справа може зле скінчити ся, казав Апостолови утечи до Петра. Мазепі розходило ся здаєсь о се, щоби на случай, як Україна таки на дальше лишить ся в царских руках, були на Україні ідейні старшини, котрим цар, уважаючи їх за „певних“, позволив би захопити власть. Коли в Петербурзї арештовано Полуботка з товаришами, а на Україні ґенерального осаула Жураковского і бунчужного Лизогуба, Апостола не було на Україні. Він і полковник Милорадович були з 20.

тисячами козаків під Коломаком, щоби пильнувати границю перед Татарами і Запорозцями. Як лиш оба вернули з походу, арештовано їх і вислано до Петербурга. По смерти Петра цариця Катерина I. випустила з тюрми 4. лютого 1725 увязнених старшин. На Україну позволено вернути лише Апостолови і Милорадовичеви. Їм обом верпено полковництво. По смерти Катерини 6. мая 1727 вступив на престол Петро II., син замордованого Петром I. Алексія. Зараз в першім році його панованя знесено малоросийску колеґію. Замість неї зреформовано ґенеральний суд, котрий мав складати ся з трех українських і трех росийских членів. Справи України перенесено назад до колеґії заграничних справ. На день 1. жовтня 1727 назначено в Глухові вибір гетьмана. Вибрано одноголосно миргородского полковника Данила Апостола, 70-літного старця. При нім лишив ся в характері міністра для державних справ і дорадника росийский тайний совітник Наумов, пізнійше князь Шаховский. В застав мусів Апостол вислати до Петербурга свого молодшого сина. Україна одержала часть тої автономії, яку мала перед полтавскою катастрофою, іменно полкову адміністрацию і управу фінансів. По смерти Петра II. в січни 1780 р. правила цариця Анна, липаючи Україну в спокою, визискуючи лише козацтво до сипання валів між Доном а Донцем і в военних походах. Апостол помирив з царицею Запорозців, що по зруйнованю Січи поселили ся в землях кримского хана. Вони вернули на Запороже в 1733 р.

Апостол помер 17. січня 1734 в 77 році житя. Похований в Сорочинцях миргородсково повіту, в збудованій ним камяній церкві.

Кирило Розумовский.

По смерти Апостола Росиа вертає назад до полїтики Петра І. Управу Украіни вже не поручено ґенеральній старшинї, анї не зарядженo вибору нового гетьмана. Управу віддано в 1734 р. колеґії з шести членів, трех украіньских і трех росийских, з резидентом Шаховским і ґенеральним обозним Лизогубом на чолї. Се мало бути аж „до вибору гетьмана". Однак інструкциа для Шаховского поясняла, що про вибір гетьмана згадано лише на се, щоби в краю був спокій. Україна знов перейшла в обсяг дїланя сенату. Окрім колеґії Україна мала тодї друге правительство, котре рядило силою пястука. Була ним банда ґенералів-нїмцїв, зґрупована коло киівского ґенерал-ґубернатора Вайсбаха. Ті ґенерали захопили в свої руки фінанси краю, диспонували адмінїтрациею і розібрали між себе найкращі землї.

В 1744 р. відвідала Київ нова цариця Елисавета. Ґенеральна старшина і полковники подали їй тодї петицію о вибір гетьмана. Щоби догодити своему любимцеви, украіньскому козакови з Чернигівщини, Олексї Розумовскому, вона згодила ся на вибір гетьмана, однак під услівєм, що буде вибраний брат Олекси, Ки-

рило Розумовский. Указ з 1747 р. відновляв гетманьску управу в межах, які були за Скоропадского, однак сам вибір гетьмана відложено на пізнїйше, бо кандидат на гетьмана мав доперва 19 лїт (родився 1727) і кінчив школи. Доперва 22. лютого 1750 р., коли кандидат дійшов до 22-го року житя, відбув ся в Глухові вибір, з небувалою доси „парадою.“ Вибрано, очивидно одноголосно, ґрафа Кирила Розумовского. До Петербурга вислано депутацию з подякою за відновленє гетьманьства і з просьбою о привернене до решти давного ладу на Украïнї. В результатї привернено більше-менше лад, який був до реформи в 1722 роцї. Гетьманьску резиденцию перенесено назад до Батурина, запорозку Сїч підчинено під власть гетьмана, а сама Украïна знов перейшла в ресорт заграничної колеґії. Однак пізнїйше Розумовский посварив ся з президентом колеґії і на його просьбу переведено Украïну знов до сенату.

Розумовский був найобразованїйшим гетьманом Украïни. Його 15-лїтне гетьмановане було часом відпочинку для знищеного краю. Сам гетьман сидїв по найбільшій части в Петербурзї, а краєм правила украïньска старшина, котра безпосередно зносила ся з росийским правительством. О скілько Розумовский старав ся двигнути просьвіту на Украïнї, о стілько старшина взяла ся енерґічно до реорґанїзациї публичних урядів, особливо адмінїстрациї і судівництва, бо примітивна і строго військова орґанїзация вже не вистарчала, а давала росийскому правительсьву причину втручувати ся у внутрїшні украïньскі справи. Реформи ішли досить добре, але все те було вже запізно. Царица Катерина II., що вступила на престол, між иншими також при помочи нашого гетьмана,

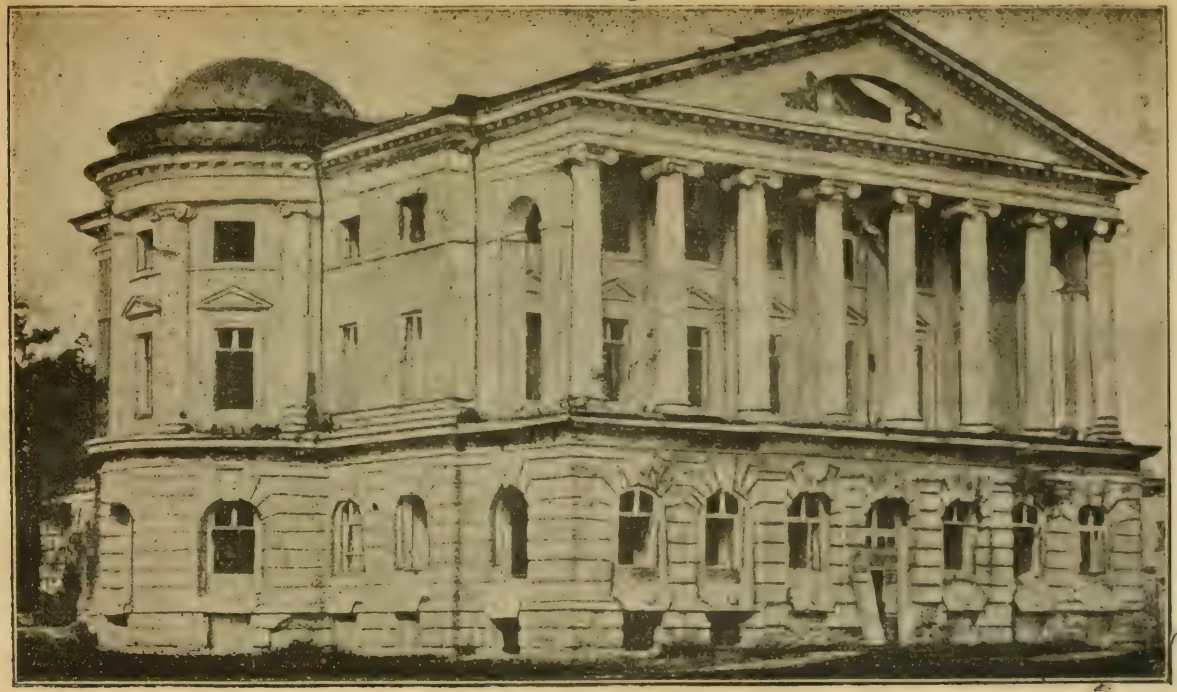

Палата Розумовского.

(28. липня 1762), рішила ся зросийщити деякі провінциї, між ними і Україну: „чтоб вѣк и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство“.

Козацка старшина мріла о утвореню українськоï держави і, щоби посунути справу, загадала добити ся дїдичного володаря краю. Катерина довідала ся, що між старшиною збирають ся підписи (полковники вже підписали) на петициї о утворене дїдичного гетманьства в родї Розумовского. Цариця візвала Розумовского, щоби зложив гетманьство (1764). Він опирав ся якийсь час, але остаточно зробивсе. Управу краю віддано формально „малоросийскій колєгії“ зложеній з чотирех українських і чотирех росийских членів, під проводом Росиянина. Дїйсним управителем України був росийский ґенерал-ґубернатор і голова колеґії — тодї ґенерал Румянцев, страшний ворог і нищитель всякої тїни українського „сепаратизму“.

Послїдний гетьман України помер 9 сїчия 1803. Похований в Батуринї.

ЗМІСТ

Стор.

Вступ 3
Петро Сагайдачний 19
„ портрети 18, 21
Богдан Хмельницкий 31
„ портрети 31, 33, 37, 41, 44, 47, 50, 67, 71
„ руіна хутора 57
„ суботівска церква 69
Іван Виговский 81
„ портрет 83
Юрій Хмельницкий 91
„ портрет 93
Павло Тетера 100
„ портрет 101
Іван Бруховецкий 103
„ портрет 104
Петро Дорошенко 109
„ портрет 110, 118
„ могила 121, 123
Михайло Ханенко 124
„ портрет 125
Дамян Многогрішний 128
„ портрет 129
Іван Самійлович 133
„ портрет 134
Іван Мазепа 141
„ портрет 143
Іван Скоропадский 161
„ портрет 163
Павло Полуботок 172
„ портрет 173
Данило Апостол 180
„ портрет 181
Кирило Розумовский 183
„ портрет 185
„ палата 186

ПОРТРЕТИ

Портрети Сагайдачного. Богдана Хмельницкого на сторонах 31, 33, 37, 45, 47, 51 і 67, Виговского, Ю Хмельницкого Тетери, Бруховецкого, Дорошенка стор. 118, Ханенкаі Многогрішного зладжені після копій в розвідці Беца і Антоновича „Историческіе Дѣятели Юго-Западной Росіи". Портрет Б. Хмельницкого на ст. 41. репродукований у нас перший раз в Записках тов. ім. Шевченка, портрет на ст. 71 взятий з копії в Єфименко, История Украинскаго народа" Портрет Дорошенка на стор. 110 взятий з оригіналу в львівским архіві міскім. Портрет Самійловича нарисований після копії в „Історія Малой Россіи" Бантиша Каменского. Портрети Мазепи. Скоропадского, Апостола і Розумовского скопіовані з олійних портретів збірки дра А. Чоловского. Портрет Полуботка взятий з копії в Київскій старині.

ROBARTS LIBRARY
DUE DATE
DEC 14 1990

DK
508
.75
B84
1907
c.1
ROBA